

XALQ TƏBABƏTİ

Azərbaycan xalqı özünün çoxəsrlik tarixi ərzində yaratmış olduğu maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri, adət-ənənələri, mərasimlər, oyun və əyləncələr, ailə-məişət məsələlərində mütərəqqi vərdişlər və s. ilə yanaşı, həm də zəngin empirik bilik və bacarıqlar sisteminə əsaslanan xalq təbabəti, xalq müalicə üsulları və vasitələri düşünüb tapmış, onları sınaqdan keçirib təkmilləşdirə-təkmilləşdirə, zənginləşdirə-zənginləşdirə zəmanəmizə qədər gətirib çıxarmışdır. Bu mənada qədim Şərqi və antik dünyanın xalq təbabəti ənənələri üzərində pərvəriş tapan Azərbaycan xalq təbabəti öz tarixi kökləri ilə çox-çox qədimlərlə səsleşir. Xəstəliklərin baş verməsi, heyvan, bitki və mineral mənşəli maddələrin müalicəvi xüsusiyyətləri, həmçinin xəstəliklərin profilaktika və müalicəsində bir sıra praktik üsullar, gigiyenik vərdişlər haqqında xalq tərəfindən toplanmış empirik məlumatların cəmindən ibarət olan xalq təbabəti[1] nəzəri şərtlərə əsaslanmadan aparılan müalicə vasitələri ilə fərqlənmiş, xalqımızın adət-ənənələrində, məişətində, zərbi-məsəllərində, nağıllarında, dastanlarında, əfsanə və rəvayətlərində, eləcə də qiymətli əlyazmalarda və söz sənətlərinin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Xalq təbabəti Dördüncü geoloji dövrün antropogen zonalarında insan əmələ gəldəndən az sonra onların gündəlik müşahidəsi və təcrübəsi sahəsində meydana çıxmış, tədricən sınaqlardan çıxarılaq formalaşmağa başlamışdır. Hələ ən qədim dövrlərdə ibtidai insanlar gündəlik həyat müşahidələri əsasında yaşadıkları təbii sığınacaqların, mağaraların ətrafında yeməli yabanı bitki və otların, həmçinin müxtəlif müalicə əhəmiyyətli bitkilərin yayıldığı görür, xəstə və yaralı heyvanların özlərinə lazımlı qidamı tapıb yediyinin, zəhərli bitki və otlardan yan keçərək şüursuz instinkt nəticəsində təbiətdəki müxtəlif dərman bitkilərini sərbəst, səhsiz axtarır tapmasının, seçib ayırmasının və fizioloji tələbatlarını ödəmələrinin şahidi olurdular. Bütün bu müşahidələrin nəticəsində ibtidai insanlar özlərini müalicə edir, təbii ot, bitki, mineral su və s.-dən istifadə edərək geniş yayılmış bir sıra mərzələrin (sancı, başağrısı, qusma, zədə və yaralar, zəhərlənmə, qızdırma, ishal və s.) qarşısını alırdılar. Zaman keçdikcə ibtidai dövrün insanları arasında bir çoxları böyük təcrübə toplayaraq müalicə etmək vərdişlərinə yiyələnir və ümumi kütlədən ayrılırdılar. Xalq içərisində belələri təbib, loğman, həkim və s. adlarla tanınırdı. İnsanların ilk loğmanları, şübhəsiz ki, ən çox magiyaya əsaslanan, ondan qidalanan şamanlar, cadugərlər və türkəçarələr olmuşdur[2]. Sonralar ot və bitkiləri yığıb toplamaqla, onların müalicə xüsusiyyətlərini öyrənməklə məşğul olan, satışını təşkil edən xüsusi peşəkar təbabət biliciləri - əttarlar meydana gəlmişdir. Müasir əcaçların və əczaxanaların funksiyasını yerinə yetirən bu xalq biliciləri müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunan məlhəmlərin, bitki, heyvan və mineral mənşəli həblərin, şirələrin, cövhərlərin, məcunların hazırlanmasında peşəkarlıq təcrübəsi qazanmışlar.

Azərbaycanda xalq təbabətinin inkişafı, insanların qədim zamanlardan öz sağlamlıqları barədə düşünməsi haqqında faktik materiallara şifahi xalq

yaratıcılığında daha tez-tez rast gəlirik. Burada, bir qayda olaraq, qəhrəmanın xəstələnməsi, onun üçün məlhəm olacaq şəfaverici ot, çiçək, bitki və s. axtarılması epizodları ön plana çəkilir. Qədim babil və şumerlərin yaratdıqları "Bilqamis haqqında dastan"da əsərin qəhrəmanı Bilqamis ölməzlik və şəfa çiçəyi axtarır. Xalq rəvayətinə görə, böyük sərkərdə və imperator Makedoniyalı İskəndər də bütün ömrü boyu dirilik çeşməsi axtarmaqla məşğul olur və hətta bu çeşmənin Şirvan dağlarında - Azərbaycanda olması qənaətinə gələrək buraya səfər edir. Xalq rəvayətlərinin digərində isə qeyd edilir ki, məşhur yunan təbibi Hippokrat Odlar ölkəsinə gəlir və buranın zəngin təbiəti onu valeh edir. Bir dəfə Hippokrat Qanıx (Alazan) çayının kənarında oturub çayda çimən uşaqlara tamaşa edirmiş. Belə soyuq payız havasında çimənlərin soyuqlayıb xəstələnəcəklərindən narahat olan Hippokrat görür ki, uşaqlar çaydan çıxıb kənardakı zoğal ağaclarına dırmaşdılar, meyvələri dərib yeməyə başladılar. Hippokrat gülərək öz-özünə fikirləşir ki, "bu xalq böyük xalqmış; dərdini də bilir, dərmanını da"[3]. Zoğaldan soyuqdəyməni aradan götürən vasitə kimi indi də xalq arasında geniş şəkildə istifadə edildiyi məlumdur. Qeyd edək ki, bu xalq rəvayətində tarixi bir gerçəklik də özünü göstərir. Belə ki, Azərbaycanda təbabətin tarixini tədqiq edən İ.K.Əfəndiyev qədim Yunanıstanda tibb elmlərinin xeyli inkişaf etdiyini və bütün Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda təbabət haqqında fikirlərin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərdiyini qeyd edir. Müəllif yunan fikrinin böyük dahiləri olan Hippokratın, Alkmeonun və başqalarının Azərbaycanda olması faktını da təsdiq edir[4]. Tarixdən də məlum olduğuna görə, Makedoniyalı İskəndərin işğalları ilə yaranan yunan imperiyasının tərkibinə Cənubi Azərbaycan da qatılmışdı və Ellin mədəniyyəti burada geniş yayılmışdı. Sonralar Azərbaycanda Ellin mədəniyyətinin təsiri ilə tibbi biliklər xeyli inkişaf etdirilmişdi.

Azərbaycan xalqının nağıl və dastan yaratıcılığında da xalq təbabətinin qədimliyini təsdiqləyən etnoqrafik materiallar çoxdur. Xalq nağıllarımızdan "Məlikməmməd", "Hatəmin nağılı", "Lal qız", "Pəri bulağı", "Otların bəhsi" və s., dastanlarımızdan "Kitabi-Dədə Qorqud", "Koroğlu", "Lətif şah", "Məhəmməd və Güləndam" bu qəbildəndir. Xalqımızın ilk yazılı mənəvi mədəniyyət abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının "Dirsə xan oğlu Buğacın boyunu bəyan edər" boyunda Dirsə xanın xatunu ov zamanı yaralanmış oğlu Buğacı ana südü və dağ çiçəklərindən hazırlanmış qarışıq məlhəm ilə sağaldır. Bu barədə dastanda deyilir: "Ana, ağlamagil, mənə bu yaradan ölüm yoxdur, qorxmagil. Boz atlı Xıızr (İlyas) mənə gəldi. Üç kərə yaramı sıxadı. Bu yaradan sənə ölüm yoxdur (dedi). Dağ çiçəyi, ana südü sənə məlhəmdir, - dedi. Böylə degəc qırx incə qız yayıldı, dağ çiçəyi döşürdülər. Oğlanın anası əmcəyini bir sıxdı, südü gəlmədi, iki sıxdı, südü gəlmədi, üçüncüdə kəndüyə zərb elədi, qanı doldu. Sıxdı, südlə qan qarışıq gəldi. Dağ çiçəyi ilə südü (qarışdırıb) oğlanın yarasına urdular (bağladılar)... oğlanın qırx gündə yarası önəldi, sapsağ oldu"[5].

Ana südü və dağ çiçəklərinin misilsiz şəfaverici xüsusiyyətləri haqqında "Koroğlu" dastanının "Zərnişan xanımın Çənlibelə gətirilməsi" qolunda da ətraflı bəhs

edilir[6]. Göründüyü kimi, hələ uzaq keçmişdən dağ çiçəklərinin şəfaverici xüsusiyyətləri xalqa məlum idi və onlardan yeri gəldikcə istifadə edilirdi.

Digər bir şəfaverici vasitə kimi mineral sulardan və qaynar çeşmələrdən istifadə edilməsi haqqında da dastanlarımızda diqqətəlayiq faktlar vardır. Məsələn, "Koroğlu" dastanında göstərilir ki, yeddi ildən bir cümə axşamı məşriq və məğrib tərəfdən doğan iki müxtəlif ülkər gəlib göyün ortasında toqquşur və bu toqquşmadan Qoşabulağa nurlar tökülür. Kim bu zaman həmin bulağın suyunda çimərdisə, köpüklü sular onda sonsuz qüvvə, güclü səs əmələ gətirərdi[7]. "Məhəmməd və Güləndam" dastanında isə Güləndam müxtəlif ot və bitkiləri toplayan, onlardan şəfaverici dərmanlar hazırlayan və bu dərmanların istifadə qaydalarını bilən səriştəli bir xalq təbibi kimi təqdim olunur[8]. Bu faktlar sübut edir ki, xalqımız çox qədimlərdən müalicə vasitəsi kimi təbiətə müraciət etmiş, müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində təbii ot və bitkilərdən hazırladığı preparatlardan məharətlə istifadə etmişdir. VII-XII əsrlərdə ərəblərin yaratdığı dünyəvi mədəniyyət içərisində təbabət elmi xüsusi yer tutmuş, praktiki təcrübələr, müşahidələr hesabına xeyli zənginləşmişdir. VIII-IX əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanda ərəb işğallarının bərqərar olması və tarixi Azərbaycan torpaqlarının Ərəb xilafəti tərkibinə qatılması ilə xalq təbabətində ərəb təsirinin güclənməsi meyilləri müşahidə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın təbibləri və təbabət biliciləri ərəb xalq təbabətinin üsullarını sadəcə olaraq əhkam kimi qəbul etməmiş, onu xalq bilikləri və təcrübələri hesabına xeyli zənginləşdirmişlər. İlk orta əsrlərdə Xilafət tərkibində Azərbaycan şəhərlərinin inkişafı, iqtisadi dirçəliş, ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, bir sözlə, ölkənin sosial-iqtisadi yüksəlişi mədəniyyət və elmin inkişafına səbəb olmuş, müxtəlif elm sahələrinin xalq müdrikliyindən bəhrələnən görkəmli nümayəndələri meydana gəlmişdir. Onların içərisində Azərbaycandan kənar da məşhur olan Hafiz Əziz oğlu, Məkki Əhməd oğlu, Abdulla Əbdülməlik oğlu və b. bir çox elm sahələri ilə yanaşı xalq təbabətinə aid də qiymətli əsərlər yaratmışlar. Ərəb tarixçisi Yaqut Həməvi təsdiq edir ki, Mavəənnəhrə və Xorasana səyahət etmiş bərdəli Məkki Əhməd oğlu elmin müxtəlif sahələrinə (astronomiya, fəlsəfə, coğrafiya, təbabət) aid saysız-hesabsız kitablar yazmışdır[9]. Bu əsərlərdə xalq təcrübəsində sınaqdan çıxarılan çoxsaylı müalicə üsulları və vasitələri, müalicə reseptləri öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan xalq təbabətinin nisbətən coşqun inkişaf dövrü orta əsrlərə təsadüf edir. XI əsrdən başlayaraq səlcuq türklərinin Azərbaycana ardıcıl axınları nəticəsində xalqımızın formalaşması prosesi başa çatmış, elmi biliklərin bir çox sahələri ilə yanaşı xalq təbabətinə də diqqət artmış, ona həsr olunan yeni-yeni əsərlər meydana gəlmişdir. Tədqiqatlardan aydın olur ki, X-XIV əsrlərdə Azərbaycan xalq təbabətinin kamil biliciləri olan İsa əl-Rıqqi Tiflisi, Əbu Mənsur Müvəffəqi, Kafiəddin Əmər Osman oğlu, Cəlaləddin Təbib, Əkmələddin ən-Naxçıvani, Mühəzəddin Təbrizi, Mahmud ibn İlyas, Əbdül Məcid Təbib və başqaları kimi alim təbiblər yaşamışlar.

Azərbaycanda ilk dəfə olaraq təbabətin mövcud vəziyyətini qələmə alan İsa əl-Rıqqi Tiflisi olmuşdur. O, X əsrdə Tiflisdən Suriyaya qədər Yaxın və Orta Şərqi bir

çox ölkələrinə səyahət etmiş, səfər təəssüratlarının nəticəsi olaraq kiçik həcmli, lakin qiymətli "Tibb" əsərini qələmə almışdır. Öz əsərində müəllif xəstəlikləri - qızdırma ilə müşayiət olunan; mədə-bağırsaq; ağciyər, qaraciyər, dəri, cinsi, "natural" (yəni psixoloji) və travmatoloji xəstəliklər kimi qruplaşdırmış, onların müalicəsində istifadə olunan təbabət üsul və vasitələrindən bəhs etmişdir.

Azərbaycan xalq təbabətinin inkişafında misilsiz xidmətləri olan görkəmli alimlərdən biri də Əbu Mənsur Müvəffəqidir. Bu görkəmli təbabət bilicisi X əsrdə xalq təbabətində tətbiq olunan dərmanları sistemləşdirərək ilk dəfə dərmanşünaslığa dair özünün məşhur əsərini yazmışdır. Müasir farmakologiya istiqamətində yazılmış həmin əsər xalq təbabətinin inkişafına çox böyük təkan vermişdir. Əsərdə 446 bitki mənşəli və 44 heyvan mənşəli dərman maddələrinin ətraflı təsviri verilmişdir. XIX əsrin axırlarında Əbu Mənsurun bu əsərini Mirzə Əbdülxalq Axundov ərəb dilindən alman dilinə tərcümə etmiş, əsər 1893-cü ildə Almaniyada çap olunmuşdur[10].

Dövrünün görkəmli təbiblərindən olan Cəmaləddin Təbib Atabəylər (Eldənizlər) dövlətinin son nümayəndəsi Atabəy Özbəyin, Əkmələddin ən-Naxçıvani isə şair Mövlana Cəlaləddin Ruminin müalicə həkimləri olmuşlar. Əkmələddin ən-Naxçıvani haqqında danışan orta əsr müəlliflərindən biri onu "müdrüklərin ağası, dünya həkimlərinin rəisi" adlandırmışdır[11].

XI əsrin sonu - XII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təbabət elmlərinin inkişafında və formalaşmasında görkəmli alim, böyük təşkilatçı Kafəddin Ömər Osman oğlunun xüsusi xidmətləri olmuşdur. Məşhur Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaninin doğma əmisi olan K.Ömər Osman oğlunun tibbə dair əsərləri bizə gəlib çatmasa da, onun praktik fəaliyyəti haqqında xeyli məlumatlar vardır. Azərbaycanda farmakologiya və dərmanşünaslığın inkişafına böyük töhfələr verən tanınmış təbib və əttar Ömər Osman oğlu Şirvanda – Məlhəm kəndində "Mədrəseyi-Tibb" (Tibb Mədrəsəsi) adlanan şəfa ocağı təşkil etmişdir. Burada bir silsilə dərman bitkilərinin xalq təbabətində istifadə qaydaları, müalicə üsulları və əhəmiyyəti geniş şəkildə öyrənilirdi. Azərbaycanda, eləcə də bütün Yaxın Şərqdə Məlhəm Tibb Akademiyası kimi məşhur olan bu tibb mədrəsəsində ilk tibb stasionarı yaradılmış, gənclərə təbabət sənətinin sirləri aşılınmışdır. Burada ilk dəfə olaraq tibb tarixində müalicə məqsədləri üçün istifadə edilən şəfali məlhəmlər hazırlanmışdır.

Azərbaycanda Nizami dövrünün məşhur təbib və filosoflarından biri Müzhabəddin Əli ibn Əhməd Təbrizi olmuşdur. Müasirləri onu Azərbaycanın ibn Sinası və əl-Razisi adlandırmışlar[12]. Fundamental tibb traktatları olan "Əl-Muxtar" və "Kitabi tibb ül-Cəməli" əsərlərində müəllif, xəstəlikləri "hərari" və ya "termiki", "kimyəvi", "mübadiləvi", "əsəbi" və "mühiti" xəstəliklər kimi qruplaşdırmış, onların təbii üsullarla müalicə qaydalarını göstərmişdir. İbn Sinanın və yunan təbiblərinin irsindən bəhrələnen M.Təbrizi tibb elmlərinin inkişafı yolunda da xeyli işlər görmüş, Azərbaycanda tibbi təhsilin böyük təşkilatçılarından biri kimi Təbriz Akademiyasında şərəfli nüfuz sahibi olmuşdur.

Azərbaycanda təbabət tarixinin öyrənilməsində XIII əsrdə yaşamış Mahmud

ibn İlyasın "Tibbi elmi kitab" əsəri mühüm mənbə hesab olunur. Dörd böyük bölmədən ibarət olan bu kitabın birinci bölməsi nəzəri tibbi elmlərə, ikinci bölməsi tibb elmlərinin praktiki əhəmiyyətinə, üçüncü və dördüncü bölmələri isə dərmanlara (mürəkkəb dərmanlara) həsr olunmuşdur. Bir çox ölkələrə səyahət edən Mahmud ibn İlyası nəzəri və praktiki təbabətin silsilə məsələləri ilə məşğul olduğu üçün "alimlərin başçısı və ağası, həkimlərin müəllimi, xalqın ulduzu" adlandırılmışlar[13]. Müəllif əsərində elmi-nəzəri və praktiki təbabəti məharətlə uzlaşdırma bilmiş, insan orqanizminin quruluşu, onun daxili müvazinətinin qorunub saxlanması, orqanizmin funksiyaları, qəlb (ürək), beyin və s. haqqında qiymətli tibbi mülahizələr irəli sürmüş, diaqnostika, simptomologiya, dərmanşünaslıq və müalicə prinsipləri sahəsində özünəqədərki elmi-nəzəri fikirləri ümumiləşdirmişdir.

Mahmud ibn İlyasın müasiri, məşhur alim Xoca Nəsirəddin Tusinin şagirdi və davamçısı olan Əbdül Məcid Təbib XIII əsrin 70-ci illərində yazdığı "Kitab ül-tibb" (Tibb kitabı) əsəri ilə xalq təbabəti haqqında biliklərimizi xeyli zənginləşdirmişdir. 49 bölmədən ibarət olan bu kitabda çoxsaylı xəstəliklərin diaqnozu və müalicəsi sahəsində bütün məsələlər öz əksini tapmışdır. Bunların içərisində psixi xəstəliklər, astma (təngnəfəslik), zəhərlənmə, göz xəstəlikləri, cinsiyyət orqanlarının xəstəlikləri və s. üstünlük təşkil edir. Müəllif əsərində mamaçalıq və hamiləlik məsələlərinə xüsusi fəsil həsr etmiş, doğuşdan sonra körpənin qidalanmasında ana südünün, ananın özünün qidalanmasında isə yüngül yeməklərin - şərbət, bal, doşab, isgəncəbi, toyuq bulyonu, dovğa, müxtəlif mürəbbələrin müalicəvi əhəmiyyətini qeyd etmişdir. Təəccüblüdür ki, Əbdül Məcid Təbib doğuşdan sonra qadınlara verilən və Ümumşərq səciyyəli "doğum yeməyi" sayılan quymağın əleyhinə olmuşdur.

Bütün bu faktlar sübut edir ki, orta əsrlərdə artıq xalq təbabəti əsasında elmi təbabət təşəkkül tapmış, təcrübi və nəzəri biliklər, tibbi məlumatlar müxtəlif müəlliflər tərəfindən ətraflı şərhlər və təhlillərlə daha da zənginləşmişdir. Zaman-zaman təbabətə dair çoxsaylı əsərlər meydana çıxmış, bu sahənin xalq içərisindən çıxan səriştəli biliciləri yetişmişdir. Onlar istər qədim yunan müəlliflərinin, eləcə də ərəb təbabət bilicilərinin və Şərqi tibb ensiklopediyası sayılan Əbu Əli ibn Sinanın, əl-Biruninin əsərləri ilə yaxından tanış olmuş, onlardan yaradıcı şəkildə istifadə edərək Azərbaycan təbabət tarixində mühüm nüfuz qazanmışlar. Hətta orta əsrlərdə xalq təbabəti elə bir inkişaf mərhələsinə qədər qoymuşdur ki, dövrün ziyalıları, alim və şairləri də ondan yaradıcı surətdə bəhrələnmiş, öz yaradıcılıqlarında xalqın uzun əsrlər boyu əldə etmiş olduğu təcrübi biliklərdən formalaşan təbabət məsələlərinə geniş yer vermişlər. Bu baxımdan xalqımızın təbabət tarixinin bu və ya digər səhifələrinin öz əksini tapdığı dahi Şərq mütəfəkkiri N.Gəncəvinin yaradıcılığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əsərlərindən görünür ki, Nizami zəmanəsinin güclü təbabət bilicisi olmuşdur. Təbabəti "elmlər elmi" adlandıran Nizaminin əsərlərində insanın bədən quruluşu, orqanizmin daxili üzvləri, bir sıra xəstəliklər və onların müalicəsi zamanı istifadə olunan dərmanlar, pəhriz saxlamağın xeyri, düzgün qidalanma, içkinin zərəri və s. haqqında ətraflı məlumatlar vardır[14]. O, insan orqanizminin daxili üzvlərini obrazlı

şəkildə belə tərənnüm edirdi:

Bu yarımisti Nəfəsabad (diyarında)
Günorta şahı başda oturmuşdur.
Qırmızı atlı ədəblə onun qabağında,
Ləl qəbalı zəfər əsgəri bir yanda.
Acıqlı bir cavan onun şikar kəşfiyyatçısı,
Ondan aşağı qəmgin bir (qara qul dayanmışdı).
Kəməndatan pusquya durmağa hazırlanmış,
Bir misbədənli (pəhləvan) özünə günəşdən zireh taxmışdı[15].

Mətnin izahından bəlli olur ki, nəfəsabad - ağciyər, günorta şahı - qəlb, qırmızı atlı - ürək, ləl qəbli zəfər əsgəri - qaraciyər, qara qul - dalaq, kəməndatan - mədə, misbədənli pəhləvan - böyrək, acıqlı bir cavan - öd kisəsidir. Qədim təbirlər belə hesab edirdilər ki, öd kisəsinin iki ağzı var, biri ağciyəərə açılıb qanı təmizləyir, digəri isə mədə ilə birləşib qara səfranı mədəyə daxil edir[16].

Nizaminin əsərlərində göz xəstəliklərinin müalicəsi üçün səndəl yarpağı suyunun, eləcə də xalqımızın məişətində geniş tətbiq edilən zəfəran, abqora, gülab, aloe, itburnu, reyhan, narınc, üzərlik kimi bitki və məhsulların tez-tez adının çəkilməsi onun xalq təbabəti ilə nə qədər yaxından tanışlığını təsdiqləyir[17]. Şair bəd-nəzərdən qorunmağın ən yaxşı vasitəsi kimi üzərliyi məsləhət görürdü:

Birinə bədnəzər dəyərsə əgər,
Dəyişər əhvalı, tez-tez əsnəyər.
Bədnəzər olarsa əgər bir insan,
Alın hərərətdən tərlər çox zaman.
Üzərlik yaxarlar gözdəyən üçün,
Od yaxıb-yandırır dərdi büsbütün[18].

Azərbaycanın "qızıl dövrü" adlandırılan XII əsrin sosial-iqtisadi, elmi-mədəni mühitinin xalq təbabətinə göstərdiyi müsbət təsirin davamına biz orta əsrlərin sonlarında da təsadüf edirik. Belə ki, XVI-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda xalq təbabəti ənənələrindən bəhrələnən çoxsaylı alim-təbirlər ordusu yaranmış, təbabəti zənginləşdirən dəyərli tibb əsərləri meydana çıxmışdır. Onların içərisində Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərində yaşayıb-yaradan məşhur Azərbaycan alimi İbn Kəbirin (vəfat ili - 1311-ci il) "Camei-Bağdadi", Məhəmməd ibn Yusif Hərəvinin "Cavahir əl-lüğə", Yusif Məhəmməd ibn Yusif Təbibin "Cam ül-fəvaid" (1513-cü il), Məhəmməd Bərgüşadinin sərlövhəsi məlum olmayan əsəri, Ramazan ibn Şeyx Əli Lənkəraninin "Fərruxnamə Cəməli", İsmayıl Gürqaninin 1476-cı ildə üzü köçürülmüş "Zəxireyi-Xarəzmşah", Rüstəm Gürqaninin "Zəxireyi-Nizamşah" kimi əsərlər mühüm yer tutur. Bu əsərlərdə bitki, heyvan və mineral mənşəli dərman vasitələri ilə aparılan müalicə üsulları ilə yanaşı, latın, yunan və ərəb dillərində işlənən təbabət və farmakologiya terminlərinin izahlı lüğətləri də verilmişdir. Bu isə orta əsrlərdə təbabət elminin inkişafında böyük rol oynamışdır.

Azərbaycan əcazılıq sənətinin və təbabət elminin inkişafında mühüm hadisə

sayılan Şəmsəddin ibn Kəmaləddin Kaşaninin yazdığı "Ərvahül-əcsad" ("Ölülərin ruhu") əsəri 33 fəsil və 546 bölmədən ibarət olub, ayrı-ayrı xəstəliklərin səbəbi, əlamətləri, növləri və konkret müalicə üsullarından bəhs edir. Əsərin farmakologiya hissəsi də geniş və əhatəlidir. Bu hissədə həm sadə, həm də mürəkkəb tərkibli dərmanların növləri, onların hazırlanması, istifadə üsulları və sahələri şərh olunur. Əsərdə müəllifin "Calinius məcunu"nun hazırlanması üçün verdiyi resept onun dərman preparatlarının hazırlanmasında nə qədər dəqiq olduğunu sübut edir: darçın, quluncan, qərənfil, zəfəran, ağ istiot - hərəsindən 4,8 qram. Ona 24 qram saqqızağacı şirəsi, 2,8 qram qənd, 86,4 qram bal qatışdırıb sərin və gün düşməyən yerdə saxlamaq. Dozası: hər yeməkdən əvvəl və sonra təqribən 9 qram[19].

XVII əsrdə Səfəvi hökmdarı Süleyman şahın dövründə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan alimi və təbibi Seyid Məhəmməd Mömin (1698-ci ildə vəfat etmişdir) özünün məşhur "Təhfeyi-həkim Mömin" və ya "Təhfət ül-Möminin" ("Möminin təhfəsi") əsərində Azərbaycan xalq təbabətinə aid çox qiymətli fikir və mülahizələr söyləmiş, bu elmin bütün incəliklərinə bələd olmuşdur. İlk tibb təhsilini Səfəvi saraylarında həkim işləyən atası Mir Məhəmməd Zaman Hüseynidən alan S.M.Mömin 30-dan çox müxtəlif dilli mənbələri araşdıraraq 1669-cu ildə yazdığı min səhifədən çox bu əsərində mürəkkəb tərkibli dərman vasitələrinin, bəzi yağların alınması, həblərin, məcunların hazırlanma texnologiyası, hər bir tərkib hissənin miqdarı, həmçinin bir sıra mineralların emalı haqqında ətraflı məlumatlar vermişdir. Daha dəqiq desək, əsərdə 1400-dən artıq bitki, heyvan və mədən mənşəli sadə dərman vasitələrindən bəhs edilmişdir. Bu əsər dövrünün tibb əsərləri içərisində o qədər mötəbər olmuşdur ki, İran, Hindistan və Pakistanda 22 dəfə nəşr olunmuşdur[20]. Farmakologiya sahəsində yazılmış ən qiymətli əsərlərdən biri sayılan bu kitabda dərman bitkilərinin və başqa vasitələrin adları yunan, pəhləvi, hind, fars və Azərbaycan dillərində verilmişdir ki, bu da bir çox adların mənbələrdə düzgün müəyyənləşdirilməsinə kömək etməklə yanaşı, həm də əsərin özünü mötəbər təbabət mənbəyi kimi səciyyələndirir.

Naməlum türk müəllifi tərəfindən yazılan və üzü XVIII əsrin əvvəllərində - 1712-ci ildə Məhəmməd Yusif Şirvani tərəfindən köçürülmüş "Tibbnamə" əsərində də Azərbaycan xalq təbabətinə aid qiymətli məlumatlar toplanmışdır. 114 vərəqdən və 120 bəbdən ibarət olan bu əlyazma 1990-cı ildə kitab halında nəşr olunmuşdur[21]. Əsərdə bütün bədən üzvlərində baş verən xəstəliklərin müalicəsi, dərmanların və məcunların hazırlanması, onların tərkibi, tətbiqi üsulları və təsiri haqqında yetərli məlumatlar verilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, artıq son əsrlərin sonunda Azərbaycanın təbabət biliciləri və alim-təbibləri arasında ixtisaslaşma getmiş, onlar ayrı-ayrı bədən üzvlərində baş verən xəstəliklərin müalicəsi sahəsində peşəkarlığa yiyələnmişlər. Türk səyyahı Övliya Çələbi hələ XVII əsrdə Təbrizdə qan almağı bacaran, habelə cərrah və göz həkimliyi edən 1200-ə qədər həkimin olduğunu qeyd edirdi[22].

XIX əsrdə Azərbaycanda əhali artımına və sənayedə kapitalist münasibətlərinin

inkişafı ilə əlaqədar şəhərlərin inkişaf etməsinə baxmayaraq, peşəkar həkim kadrları azlıq təşkil edir, əhaliyə səhiyyə xidməti, demək olar ki, göstərilirdi. Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyəti yenə də xalq təbabətinə üstünlük verir, ucuz başa gələn xalq təbabəti vasitələri ilə müalicə olunurdular. Azərbaycan təbiəti, onun yeraltı və yerüstü sərvətləri, flora və faunası daim öz zənginliyi ilə seçilmiş, bu təbii vasitələr tarixən çoxsaylı dərman preparatlarının hazırlanmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Etnoqrafik araşdırmalardan aydın olur ki, Azərbaycan xalq təbabətində 3500 müxtəlif bitkidən istifadə edilmiş, Azərbaycan florasının 25%-ni ancaq burada yetişən endemik bitkilər təşkil etmişdir. Bundan əlavə, respublikamızda yetişən təqribən 400 növ ot, kol bitkisinin kökləri, meyvələri və yarpaqlarından dərman məhsullarının hazırlanmasında xammal kimi istifadə edilmişdir(23). Digər bir məlumatda isə qeyd edilir ki, əgər keçmiş SSRİ-də bitən təqribən 20 min bitki növündən 2500-ü dərman bitkisi kimi yararlıdırsa, Azərbaycanda yayılan 4200 bitki növündən, demək olar ki, hamısında dərman bitkisi xüsusiyyətləri vardır. Rəsmi təbabətdə isə bunların hələlik 240 növündən istifadə edilir[24]. Göründüyü kimi, Azərbaycanda xalq təbabətini inkişaf etdirmək üçün maddi baza – xammal bazası zəngin olmuşdur. Xalqın içərisindən çıxan səriştəli təbabət biliciləri ilə yanaşı, artıq XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində dünyanın bir çox ölkələrində (Odessada, Bağdadda, Qahirədə, Buxarada, Məşhəddə, İsfahanda, Tehrandə və b.) ali və orta tibb təhsili almış azərbaycanlı həkimlər də fəaliyyətə başlamışdır. Görkəmli şair Abbas Səhhət Tehran darülfünunun, N.Nərimanov isə Odessa universitetinin tibb fakültəsini bitirib vətənə qayıtmışdılar. Onlar öz həkimlik fəaliyyətlərində daim xalq təbabəti irsindən bəhrələnidilər.

Bütün bunlara baxmayaraq, XIX əsr Azərbaycanında əhaliyə tibbi yardım yaratmaz olaraq qalırdı. Tədqiqatlardan məlum olur ki, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda 291 həkim, 450 orta təhsilli tibb işçisi, 43 xəstəxana müəssisəsi olmuşdur. Bunlardan Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasının payına 1 həkim, 2 feldşer, Yelizavetpol qəzasının payına isə yenə də 1 həkim və 2 feldşer düşürdü. Onlar əsasən ədliyyə tibb-ekspert işləri ilə məşğul olurdular[25]. Bəhs olunan dövrdə Göyçay qəzasında 2 həkim, 6 nəfər rota feldşeri və 2 mama, Zaqatala dairəsində isə 1 həkim və 2 feldşer var idi[26]. XIX əsrin 80-ci illərində bütün Bakı quberniyasında 33 həkim çalışırdı ki, onların da 10-u Bakıda işləyən azərbaycanlı həkimlər idi[27].

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tibb kadrlarının artımında azacıq irəliləyiş müşahidə olunur. Belə ki, bu dövrdə kənd əhalisinə 33 həkim, 99 feldşer və 33 mama tərəfindən xidmət edildiyi, 1913-cü ildə Bakı şəhərinin bütün neft mədənlərində 40 həkim və 120 orta təhsilli tibb işçisinin çalışdığı göstərilir[28]. Bütün bunlar isə olduqca azlıq təşkil edirdi. Müxtəlif xəstəliklərdən, xüsusilə də taun, vəba, xolera və s. kimi kütləvi epidemiyalardan qorunmaq üçün əhalinin başlıca pənahı, ümid yeri xalq təbabəti biliciləri idi. Kadr çatışmazlığı ucbatından, əhalinin kimyəvi dərman məhsullarına qəti laqeydliyindən Azərbaycanda tibb-səhiyyə xidməti inkişaf edə bilmir, böyük əksəriyyət ənənəvi müalicə üsullarına üstünlük verirdi. Xalq təbabətinin

uzun müddət, davamlı şəkildə xalq məişətində yaşadılmasının köklərini həm də bu amillərdə axtarmaq lazımdır. Xalq daha çox gördüyünə, təcrübədə sınaqdan çıxarılan müalicə üsul və vasitələrinə meyil göstərirdi.

Öz dövrünün yeganə, həm də effektiv müalicə sahəsi kimi şöhrət qazanan xalq təbabətinə Azərbaycanın Rusiya tərkibinə qatılmasından sonra diqqət daha da artmış, onun sirlərinin kollektiv şəkildə öyrənilməsinə, şəfaverici müalicə üsullarının təbliğ edilməsinə və türkəçarə ara bilicilərinin fırıldaqlarının aradan qaldırılmasına böyük cəhdlər edilmişdir. Bu cəhətdən Qafqazın mədəni mərkəzi sayılan Tiflisdə yaradılmış Qafqaz İmperator Səhiyyə Cəmiyyətinin fəaliyyəti diqqətəlayiqdir. Qafqaz xalqlarının səhiyyə və təbabət mədəniyyətinin öyrənilməsinə və təbliğ edilməsinə qarşısına məqsəd qoyan bu cəmiyyətin dövrü nəşrlərində Azərbaycan qəzalarının tibbi-topoqrafik tədqiqinə, eləcə də xalq təbabətinə aid çoxsaylı məqalələr dərc edilmişdir. Bu yazılarda xalq təbabəti, onun müalicə üsul və vasitələri təqdir edilir, müxtəlif bitki, heyvan və mineral mənşəli dərman məhsullarının hazırlanma texnologiyası, tərkibi, istifadə qaydaları konkret faktlarla işıqlandırılır(29).

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycan xalq təbabətinin öyrənilməsində və təbliğ edilməsində azərbaycanlı müəlliflərin də araşdırmalarına təsadüf edilir. Bu cəhətdən Həkim ağanın Cənubi Qafqaz tatarları (azərbaycanlıları – *F.V.*) arasında yaraların müalicəsi haqqında[30], Rəşid bəy Əfəndiyevin Qutqaşen (indiki Qəbələ) kəndinin və Nuxa qəzasının xalq təbabəti haqqında[31], Həsən bəy Zərdabinin "Əkinçi" və "Kaspi" qəzeti səhifələrində çap olunmuş silsilə məqalələri və "Torpaq, su və hava", "Bədəni salamat saxlamaq düsturuləməlidir", "Gigiyena" kimi əsərlərində Azərbaycan xalq təbabətinin müxtəlif problemləri haqqında verdikləri məlumatlar milli kadrların xalq təbabətinə münasibətindən soraq verir.

Azərbaycan xalq təbabəti ənənələrinin öyrənilməsində, təbliğində, səhiyyəmizin mövcud durumunun müəyyənləşdirilməsində XX əsrin 20-ci illərində (1923-cü ildə) yaradılan Azərbaycan Tədqiq edən və Öyrənən Cəmiyyətin (Azərbaycan Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyətinin) də böyük xidmətləri olmuşdur. Cəmiyyətin nəzdində yaradılan "İctimai təbabət və gigiyena komissiyası" ətrafında toplaşan alim-həkimlər və xalq təbabəti biliciləri topladıqları materialları vaxtaşırı cəmiyyətin "Xəbərlər"ində dərc etdirir, xalq təbabətinə aid fikir və mülahizələrini burada şərh edirdilər. Bunların içərisində Ş.Həsənovun informasiya səciyyəli məqaləsində[32] Azərbaycanda xalq təbabətinin mövcud vəziyyəti, bir çox bitkilərin müalicəvi əhəmiyyəti və s. haqqında verdiyi məlumatlar faydalıdır.

Beləliklə, gətirdiyimiz faktlar və araşdırmalar bir daha sübut edir ki, Azərbaycan xalq təbabəti zəngin tarixi ənənələr üzərində pərvəriş tapmışdır. Zaman-zaman xalq məişətində tətbiq olunan müalicə üsul və vərdisləri təkmilləşdirilmiş, yeniləri praktikaya daxil olmuş, onların müalicə effekti, səciyyəvi xüsusiyyətləri, hazırlanma və tətbiqi qaydaları haqqında sanballı tibb əsərləri yazılmışdır. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, əsrlərcə yaşadılan xalq təbabəti ənənələri XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq qismən, XX əsrin əvvəllərindən isə kimya elminin inkişafı ilə

əlaqədar öz mövqeyini sürətlə itirməyə başlamış, rəsmi təbabətin kimya elminin təsiri altına düşməsi qədim müalicə üsul və vasitələrinin unudulmasına səbəb olmuşdur. Hazırlanan kimyəvi dərman vasitələrinin orqanizmə daha tez təsir göstərməsi, xəstənin halının sağalmağa doğru getdikcə dəyişməsi xalq təbabətini gözdən salsa da, indi hər kəsə uzun zaman qəbul olunan kimyəvi tərkibli dərman vasitələrinin zərərli təsiri daha çox aydındır. Belə ki, farmakoloqların özlərinin də etiraf etdikləri kimi, "kimyəvi əsasda hazırlanan bu dərmanlar uzun müddət qəbul olunduqda insan orqanizmini zəiflədir, lazımı müalicə səmərəsi vermir, onların böyük əksəriyyətinin orqanizmə göstərdiyi əlavə mənfi təsir həddən artıq çox olur. Odur ki, bir sıra hallarda adamlarda dərman xəstəliyi yaranır, onların bir çoxu xəstəxanalarda yalnız kimyəvi dərmanların törətdiyi fəsadlara görə müalicə olunurlar.

Hazırda dünyanın əksər ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da yenidən təbii vasitələrlə müalicə üsullarına üstünlük verilməyə başlanmış, ənənəvi xalq təbabətinə meyil və münasibət əsaslı surətdə yeniləşmişdir. Bu dönüşün yaranmasına son zamanlar əhalinin sosial vəziyyəti və iqtisadi durumu, əksər dərman məhsullarının qiymətinin həddən artıq bahalaşması kimi sırf iqtisadi-siyasi amillər də həlledici təsir göstərmişdir. Buna görə də xalqımızın təbabət sahəsində olan yazılı irsinin və ənənəvi olaraq nəsil-dən-nəslə ötürülən praktiki təcrübəsinin diqqətlə araşdırılmasına, öyrənilməsinə və təbliğ edilməsinə ciddi ehtiyac vardır. Bu bir həqiqətdir ki, xalq təbabətində istifadə olunan dərman vasitələri ilə müalicənin səmərəli perspektivləri olduqca böyükdür və burada dərman bitkilərinin diapazonu olduqca genişdir. Onlar iltihaba qarşı, bəlgəmgətirən, tərlədən, ürək tonusunu qaldıran, qankəsən, qanın qatılığını tənzimləyən, ödqovan, sidikqovucu, bakteriya və göbələyə qarşı və digər təsirlərə malikdirlər. Təbii dərmanların kimyəvi dərmanlara nisbətən üstünlüyü həm də onların uzun müddət əlavə təsir göstərmədən tətbiq oluna bilməsindədir[34]. Etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycanın zəngin xalq təbabəti xəzinəsi indiyədək lazımınca öyrənilməmişdir. Bu mənəvi sərvətimizin sirlərini öz varlıqlarında yaşadan ulularımız - ağsaqqal və ağbirçəklərimiz dünyalarını dəyişdikcə, biz hər an bu irsə sahib olmaq imkanlarını da itirir, əzcaçılıq sahəsində zəngin empirik biliklərdən və sınaqalardan məhrum oluruq. Ona görə də bunları vaxtında toplamaq, sistemləşdirmək, etnoqrafik baxımdan təhlil və şərh etmək günün vacib məsələlərindən biridir.

Şair, bu yerləri yaxından tanı!

Təbiət quranda Azərbaycanı

Onu sığallamış cənnətin əli,

O böyük hikmətli qüdrətin əli[35] -

deyən dahi şairimiz Səməd Vurğun nə qədər də haqlı olmuşdur. Doğrudan da, Azərbaycan qüdrətdən yaranan təbii varlıq kimi yeraltı və yerüstü zənginliklərə, dağlı-aranlı iqlimə, dərman bitkiləri ilə məşhur olan floraya malik olmaqla xalq təbabəti üçün misilsiz xammal bazası rolu oynamışdır. Təbiətin xalqımıza təmənnəsiz bəxş etdiyi bu zənginlikdən istifadə edən ulularımız - əvvəlcə şamanlar, cadugərlər və türkəçarələr, sonralar "həkim", "təbib", "loğman" və s. adlarla məşhurlaşan əttarlar

qazandıqları empirik bilik və təcrübələrə əsaslanaraq müxtəlif səciyyəli dərman vasitələri yaratmış, təbii üsullarla müalicənin bütöv bir sistemini araya gətirmişlər. Xalq təbabətinin araşdırılmasından aydın olur ki, Azərbaycanda təbii üsulla müalicə vasitələri bitkilərdən, heyvan mənşəli məhsullardan, mineral tərkibli maddələrdən və maddən sularından ibarət olmuşdur.

Azərbaycan xalq təbabətinin bütün tarixi ərzində bitki mənşəli dərman vasitələrindən daha geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Bu, Azərbaycan təbiətinin bitki örtüyü ilə zənginliyindən irəli gəlir. Burada zaman-zaman itburnu, əzgil, moruq, böyütkən, zoğal, yemişan, şirin biyan, qora, boymadərən, əvəlik, bağayarpağı, nanə, yarpız, çaytikanı, yemlik, yolotu, şomu, andız, kəklikotu, dağkeşnişi, qırxbuğum, qaymaqçıçəyi, səhləb, yeralması, ətotu, zəfəran, xaşxaş və s. xalq təbabətində sınaqdan çıxarılmış, onların şəfaverici xüsusiyyətləri aşkarlanmış, müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində əhəmiyyəti təsdiqlənmişdir. Məlumdur ki, hər hansı bir bitkinin tərkibində alkaloidlərin, amin turşularının, qlükozoidlərin, yağların, antibiotiklərin, büzüsdürücü (aşı) maddələrin, piqmentlərin, efir yağları və digər birləşmələrin birinin və ya bir neçəsinin olması ona dərman bitkisi səciyyəsi verir. Keçən əsrin ikinci yarısında respublikamızda belə dərman bitkilərinin yeni-yeni növləri də aşkara çıxarılmış və elmi təbabətə daxil edilmişdir. Bunlar Qafqaz xanımotu, beşyuvalı yemişan, cökəyarpaq pişikotu, boylu acılıqotu, adi zirinc, qıfotu, Hirkan acıyoncası, novruzçıçəyi, quşüzümü, ətirli yovşan, qantəpər, boranı toxumları və s.-dən ibarətdir[36].

Bütün bunlardan başqa, Azərbaycanda müalicə əhəmiyyətli bitkilərin, bostan-tərəvəz məhsullarının, bar ağaclarının mədəni şəkildə yetişdirilməsi ənənəsi də mövcud olmuşdur. Xalq üzüm, nar, heyva, zoğal, armud, gilə, alma, qoz, fındıq, əncir, tut, gavalı və s. bu kimi bar ağaclarından bağlar salmış, mövsümi səciyyəli bostan məhsulları (qarpız, yemiş, kələm, xiyar, pomidor, badımcan, bibər) və tərəvəzlər (keşniş, şüyüd, soğan, sarımsaq, kəvər, ispanaq, cəfəri, tərə, nanə, yarpız) yetişdirmişdir. Ev şəraitində yetişdirilən bu bağ-bostan bitkilərindən hazırlanan mürəbbə, şirə, bəkməz, qax, kişmiş, zoğal axtası, alana, sucuq, albuxara, qaysı və müxtəlif tutmalar bəzən dərman vasitəsi kimi işlədilmiş, insan sağlamlığına xidmət etmişdir.

Ənənəvi xalq təbabətində dağ-çəmən otlarını seçib ayırmaq, toplamaq, qurutmaq, onlardan, yeri gəldikcə, müalicə əhəmiyyətli dərman məhsulları hazırlamaq böyük səriştə tələb etmiş, bu işin mahir biliciləri olan əttarlar nəslinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Etnoqrafik materiallar xalq təbabətinin əsasını təşkil edən dərman bitkilərinin yetişdiyi vaxt, onların toplanması, qurudulması, saxlanması, dəqiq tərkibli dərman məhsullarının hazırlanması haqqında maraqlı məlumatlar verir. Ənənəvi təbabət tərəfindən sınaqdan çıxarılmış bu xüsusiyyətlərin öyrənilməsi bir daha sübut edir ki, elin gözü tərəzi olmuş, sərraf dəqiqliyi ilə hər şeyi yerli-yataqlı seçmiş, istifadəsinə tam rəvac verdikdən sonra dərman bitkilərinin tədarükünə və emalına başlamışdır. Xalq təbabətində bir sıra xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilən

gicitkən və yarpız kimi bitkilərin tədarükü yazağzı həyata keçirilərdi. Bənövşənin toplanması üçün ən münasib vaxt Novruz bayramı günləri, yəni yazın gəlməsi vaxtı hesab edilərdi. Xalq təcrübəsinə görə, müalicə xassəsinə malik mineral sulardan ilin quyruq doğan dövrünədək (avqustun 15-dək) istifadə olunardı. Ağac və kolların toplanması isə bitkinin tam yetişməsindən sonra başlanardı. Öskürəyə qarşı istifadə edilən andızın kökləri avqust-sentyabr aylarında, ishal, qanaxma, qarın ağrıların müalicəsi üçün istifadə edilən qanbat kökünü isə payızda əldə edərdilər. Murdarça, palıd ağaclarının qabığı isə yazağzı toplanar, mülayim havada qurudular, çay kimi dəmlənib içilər, mədə-bağırsaq, qəbizlik, ishal, boğaz və diş ağrıları zamanı istifadə edilərdi[37].

Xalq məişətində dərman bitkilərinin qurudulmasına da böyük əhəmiyyət verilirdi. Adətən, ot-çəmən bitkiləri, müxtəlif giləmeyvələr və meyvələrin kölgədə qurudulması daha məqsədmüvafiq hesab olunardı. Çünki sınanmış təcrübəyə görə, gün altında qurudulan bitki, ot, meyvə və s. öz keyfiyyətini itirir, həddən artıq çox quruduğu üçün istifadəyə yararlı olmurdu. Xüsusilə də, ot-çəmən bitkilərinin qurudulması prosesində onların şehlə, yağışla islanmasına yol verməzdilər. Bu halda nəmlik onları tez xarab edir, rəngini isə qaraldırdı.

Ot-çəmən, meyvə və giləmeyvə, mineral-mədən və heyvan mənşəli məhsullardan alınan dərmanlar müxtəlif cövhər, məcun, həb, dəmləmə, şirə, həlim, maz, məlhəm şəklində hazırlanır, müvafiq xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunurdu. Maraqlı cəhət isə bu idi ki, zaman-zaman bu dərman məhsullarının keyfiyyəti yaxşılaşır, çeşidi artırdı. Təbabətin atası, eramızdan 400 il əvvəl yaşamış yunan həkimi Hippokrat 200 dərmanın, Diaskorid (eramızın I əsri) 400 dərmanın, Qalen (eramızın II əsri) 500 dərmanın, Əbu Əli ibn Sina (eramızın X əsri) 800 dərmanın təsvirini vermişdir. XVII əsrdə nəşr olunmuş dərmanlar haqqında Nürnberg məlumat kitabında 1300 dərman verilmişdir[38].

Bir qayda olaraq, dərman məhsullarının istehsalında xalq təbibi onları təbii şəkildə, qatışıqsız hazırlamağa üstünlük verirdilər. Bu cür dərmanların sırasına cövhərlər, şirələr, dəmləmələr daxil edilirdi. Müxtəlif ekstraktların, həblərin, məcunların, maz və məlhəmlərin hazırlanmasında isə onların tərkibinə bitki və ya heyvan yağları, mum (vərəmum), bal, yumurtanın ağı və ya sarısı, un, tabaşir, süd və s. əlavə edilirdi. Bu əlavələr dərmanların zərərli təsirini aradan qaldırır, keyfiyyətini və düşərliliyini artırırdı. Bu əlavələr içərisində bal mühüm qida məhsulu olmaqdan əlavə, hələ qədim zamanlardan şəfaverici müalicə vasitəsi kimi də istifadə edilmişdir. Təqribən 6 min il bundan əvvəl qədim Misir əhalisi baldan müalicə, kosmetika və çürümədən qorunma vasitəsi kimi istifadə etmişdir. Bunu məşhur Eber papirusunda olan tibbi məlumatlar təsdiqləyir. Hindistanda zəhərlənmiş adamları balla sağaltmışlar. Eramızdan əvvəl III-II minilliklərdə çinlilər balın şəfaverici xüsusiyyətlərini mənimsəmiş, qədim Yunanıstanda mədə və qaraciyər xəstəlikləri, əsəb pozğunluqları, irinli yaralar balla müalicə olunmuş, qədim Romada isə çürümədən qorunma vasitəsi kimi baldan geniş istifadə edilmişdir. Xalq təbabətinin

sirlərinə yaxından bələd olan mütəfəkkir el həkimləri, təbabət biliciləri arı balını insan ömrünü uzadan, iş qabiliyyətini, zehni, fiziki fəaliyyətini artıran bir vasitə kimi qiymətləndirmiş, onu cavanlıq, gümrəlik mənbəyi hesab etmişlər[39]. Orta əsrlərdə xalq təbabətinə həsr olunmuş bir çox əsərlərdə mədə-bağırsaq, öskürək, zəhərli həşəratlar və quduz it dişləmələrində, eləcə də ağciyər və digər daxili orqanların müalicəsində bal və ondan hazırlanan məlhəmlərin geniş istifadəsindən soraq verilir. Bunların arasında balın çobanyastığı, gicitkən, darçın, zəncəfil, yağ, sirkə, soğan, sarımsaq, yabanı havuc, xaşxaş, xardal toxumu və s. ilə qatışıqından hazırlanmış müalicə vasitələri mühüm yer tuturdu. XII əsrdə Məlhəm Tibb Mədrəsəsinin yaradıcısı Kafiəddin Ömər Osman oğlu ürək xəstəliklərinin müalicəsində balın şəfaverici xüsusiyyətlərini göstərməklə yanaşı, bişirilmiş balqabaq və ya yerkökünün balla qatışıqını böyrək xəstəliklərində müalicə vasitəsi kimi tövsiyə etmişdi[40].

Toplanmış etnoqrafik çöl materiallarının nəticələrindən aydın olur ki, keçmişdə Şirvanın el təbibləri böyrək xəstəliyinin müalicəsi üçün qarğızı yarıya bölərək hər iki üzünə bal çəkər, bir gecə ayazda saxlayar, sonra xəstəyə yedirərdilər. Bu məqsədlə balın itburnu suyu ilə qarışığı da müsbət nəticə verirdi. Böyrəkdə daş olduqda balın zeytun yağı və limonla qarışığından gündə 3 dəfə xörək qaşığı ilə qəbulu tövsiyə edilirdi. Bəzən böyrək daşını əritmək üçün balın gülxətmi toxumu ilə dəmləməsinin acqarına qəbulu da yaxşı təsir göstərirdi.

Quba bölgəsində malyariya xəstəliyinin müalicəsində balın şit nehrə kərəsi ilə qatışıqından hazırlanan məcun xüsusilə güclü təsirə malik idi və xəstənin qızdırmasını aşağı salırdı.

Şəki-Zaqatala bölgəsində balı əzilmiş sarımsağa qatıb göyöskürəyə qarşı müalicə vasitəsi kimi istifadə edirdilər. Abşeronda isə bu məqsədlə içərisi oyulmuş ağ turpa bal sürtür, bir müddət ayazda saxlayır, alınan məhlulu xəstəyə içirdirdilər.

Lənkəran bölgəsində bağırsaq parazitlərini məhv etmək üçün 200 qram boranı toxumunu əzərək 100-150 q balla qatışdırıb xəstəyə verirdilər. Quba-Xaçmaz bölgəsində isə bədənin zədələnmiş və şişmiş yerlərinə bal sürtülmüş dovşan dərisi bağlamaqla onun müalicəsini sürətləndirirdilər[41].

Göründüyü kimi, qədim təbiblər balın faydalılığını onun uzun zaman xarab olmamasında görmüş, dərman məhsullarının hazırlanmasında, bir çox dərmanların orqanizmə təsirinin gücləndirilməsində, bədən tərəfindən tez sorulmasının təmin edilməsində balın özündən, şərbətindən və qatışıqından geniş istifadə etmişlər.

Yaşamaq uğrunda mübarizədə sağlamlığı qorumaq, xəstəliklərə yol verməmək, xəstələndikdə sağlamlığın qeydinə qalmaq insanları daim düşündürmüş, bu düşüncələrin, təcrübələrin, müşahidələrin nəticəsi olaraq ənənəvi xalq təbabəti formalaşmışdır. Həm də bu prosesdə insanın təbabət təfəkkürü inkişaf etmiş, insan uzun ömür sürmək, sağlam olmaq, müxtəlif xəstəliklərlə mübarizə aparmaq yollarını və metodlarını mənimsəmişdir.

Etnoqrafik materialların araşdırılması göstərir ki, xalq təbabətinin geniş tətbiq edildiyi orta əsrlərdə, eləcə də XIX-XX əsrin əvvəllərində bir çox xəstəliklər - sümük

sınığı və çıxığı, ürək, qan-damar, tənəffüs orqanları, mədə-bağırsağ, qaraciyər, öd və dalaq, böyrək, göz, sinir-əsəb, dəri, yel xəstəlikləri və s. məlum idi, onların əksəriyyətinin müalicəsində mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdi.

Xalqımızın ənənəvi təbabətinə məlum olan xəstəliklərdən ən geniş yayılan müxtəlif sınıq və çıxıqlarla müşayiət olunan bədən travmaları idi. Belə zədələnmələr diqqətsizlikdən, qeyri-ənənəvi fiziki işləri yerinə yetirməkdən, gülüş və döyüş zamanı, müxtəlif idman oyunlarını həyata keçirərkən və s. hallarda baş verirdi. Məhz bu səbəbdəndir ki, Azərbaycanın, demək olar ki, hər bir kəndində bir və ya bir neçə sınıqçı olur, onlar özlərinə məxsus müalicə üsulları ilə sınıq və çıxıqları müvəffəqiyyətlə müalicə edirdilər. Tədqiqatlar göstərir ki, Quba elində sınıqçı Abusəttar, usta Şıxqayıb, Şükür kişi, qarabulaqlı Şamil Qədir oğlu, Şirvanda Məhəmmədrza Məlikov, Şeyx Eyyub, Sufi Məhəmməd, Hacı Mirzə Məhəmməd, Mirzə Ağa, Kərbəlayı Ələkbər, Qarabağda usta Hüseyn və Mirzə Cavad, Şəkiddə loğman Cəlal, həkim Baba, Naxçıvanda Kəlbə Salah, Mirzə Nəsrullah Mirzəli oğlu, Şərurda sınıqçı Naib kişi, Hacı Cəfəralı, Hacı Məhəmməd, Şahbuzda kükülü Məhəmməd, Vedibasarda İsmayıl Vəli oğlu, sınıqçı Ələkbər Cəmil oğlu, Borçalıda Məmməd Mustafa oğlu, Həsən Şirməmmədov və Məhəmməd Əsgərov, Gəncəbasarda eldarlı Musa Əhməd oğlu və s. tanınmış el təbibləri olmaqla yanaşı sınıqçılıq peşəsinin də kamil biliciləri idilər[42]. Onlar ətraf orqanların, onurğa sütunu, boyun, qabırğa, bel, çanaq sümüyü sınıqları və çıxıqlarının müalicəsində öz bilik və bacarıqlarını nümayiş etdirir, sümüklərin düzgün bitişməsində zəruri olan üsul və vasitələrdən istifadə etməklə, insan sağlamlığının bərpasına nail olurdular. Hələ elmi cərrahlığın inkişaf etmədiyi dövrlərdə xalq sınıqçı-təbibləri öz peşələrinin mahir ustası olmaqla xalqın tələbatını büsbütün ödəyirdilər.

Sınıqçılıq sənətinə yiyələnməyin özünün də incə xüsusiyyətləri vardı. "Əslində atadan oğula, oğuldan nəvəyə nəslən keçən sınıqçılıq sənəti uzun bir prosesin nəticəsində əldə edilirdi. Həm də burada usta-şagird ənənəsi mövcud idi. Ustalar aylarla, illərlə öz yanlarında şagirdlər saxlar, təcrübələrini onlara öyrədirdilər. Ancaq müəyyən təcrübə keçən, ənənələrə yiyələnən şagirdlərə sınıqçı adı verilərdi. Məhz bundan sonra onların el-obasında sınıqçılıq etməyə mənəvi hüquqları çatardı"[43].

Bəzən peşəkar ustalar öz şagirdlərinin püxtələşməyini sınaqdan çıxarmaq üçün şüşə və saxsı qabları kisəyə və ya xurcuna qoyduqdan sonra vurub sındırar, şagirdləri onu bərpa etməyə çağırırdılar. Şagird isə gözlə görmədən, əllərini içəri salmadan onları bərpa etməli olardı. Bunu bacaran hər bir şagird usta olmağa layiq bilinərdi. Bəzən belə sınaqlar dəfələrlə təkrar olunardı.

Sınıqçılıq sənətində başlıca məharət sınımış yerləri müəyyən etdikdən sonra çıxılmış sümükləri əllə hamarlayıb öz əvvəlki vəziyyətinə gətirmək idi. Bundan sonra müasir gipsi əvəz edən yaxı məhlulunu parça üzərinə çəkib sınıq yerinə bağlayırdılar. Bu yaxı maddəsi bal, un, ağac yapışqanı, yumurta sarısı, duz, zəy və hətta saqqızdan hazırlanırdı. Sarığın tərپənməməsi və sümüklərin yerinə kip oturması üçün sınımış yer hər iki tərəfdən ağac şinlər və ya qarğı çiliklər vasitəsilə bağlanırdı.

Adətən bir həftədən sonra sarıq-gips açılır, sınığın vəziyyəti yoxlanılırdı. Əgər ehtiyac olardısı, sarıq yenidən təkrar olunur, sümük əyri bitərdisə, onu sındırıb yenidən birləşdirərdilər. Bunun üçün yumşaldıcı vasitə kimi qoyun quyuğundan, keçi piyindən, çilədəgi bitkisinin kökündən məlhəm hazırlayıb sümüyü yumşaldır, sındırır, yenidən nizamlayıb gipsə salırdılar. Sümüyün sürətlə bitişməsi üçün xəstəyə xaş və ya kəlləpaça suyu yedizdirirdilər. Sınıq və çıxığı tez sağaltmaq üçün həm də nar ağacının qurudulmuş kökünü toz halına gətirdikdən sonra əzvoy (aloe) ilə qarışdırıb həmin yerə bir neçə dəfə təpitmə kimi qoyurdular[44].

Bəzən ayaqda, əldə burxulma və ya çıxıqlar olduqda yenə də sınıqçılar imdada gəlir, çıxıqları yerinə salır, burxulmuş yerləri isə çirkli yun üzərinə yumurta yaxısı çəkib bağlayırdılar. Bu qayda ilə şiş aradan götürülür, ağrılar azalırdı.

Azərbaycanda geniş yayılan xəstəliklərin bir qismini ürək-damar sistemi xəstəlikləri təşkil edirdi. Xalq təbirləri, loğmanlar bu sahədə zəngin empirik biliklər sisteminə yiyələnmişdilər. Xüsusilə müəyyən qorxu, həyəcan, qarabasma hissləri nəticəsində əmələ gələn ürək ağrıları, ürəkkeçmə, halsızlıq, ürək döyüntüsü, ruh düşkünlüyü, qan azlığı, qan təzyiqi və s. xəstəliklərin müalicəsində təklif olunan təbii vasitələr daha effektiv təsirə malik idi. Hələ vaxtilə dahi mütəfəkkir Nizami ürəyi insan orqanizminin normal vəziyyətinin və rahatlığının asılı olduğu mühüm orqan adlandırmış, "rahat, sakit adam odur ki, onun ürəyi möhkəmdir" - demişdi[45]. Məlhəm Tibb Mədrəsəsinin yaradıcısı K.Ömər Osman oğlu XII əsrdə ürək xəstəliklərinin müalicəsində şirin pəhrizdən - bal, bəkməz, şərbət, şirin çaxır, meyvə şirələri və s. istifadə edilməsini tövsiyə etmişdi.

Əsrlərə sınaqdan çıxarılmış xalq təcrübəsinə görə, bişmiş almanın balla qarışığı (gündə 3 dəfə olmaqla bir xörək qaşığı); mərəçüyd şərbəti, bal şərbəti, zirinc şərbəti, limon şirəsi, zəfəran, darçın, pişikotu, sümürgən, qurudulmuş və toz halına salınmış qarpız qabığının ılıq suda hazırlanmış məhlulu, beçə balı və inək kərəsi ürək xəstəliklərinin və ürəklə bağlı çoxsaylı fəsadların aradan qaldırılmasında mühüm vasitələr hesab edilmişdir.

Məlumdur ki, qan təzyiqinin normal səviyyəsinin saxlanmasında, orqanizmdə qan dövranının tənzimlənməsində qan damarları fəvqəladə rol oynayır. Bəzən müxtəlif xəstəliklər ucbatından qan damarları kirəcləşir, onların keçiricilik qabiliyyəti azalır, bu da orqanizmdə fəsadlı xəstəliklərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Odur ki, xalq təbabəti biliciləri bu fəsadları aradan qaldırmaq üçün çoxlu müalicə vasitələri düşünüb tapmış, onları tətbiq etməklə ürək-damar sisteminin sağlamlığını təmin etmişlər. Belə müalicə vasitələrindən biri də damarları yağlı çöküntülərdən təmizləmək üçün 10 gün və ya uzun müddətə tətbiq olunan üzüm rejimidir. Yazılı təbabətin də təsdiq etdiyi kimi, "böyrək narahatlığından yaranan ürək zəifliyi zamanı üzüm şirəsi ürək əzələlərinin enerjisini artırır, zərərli maddələri bədəndən çıxarır və ürəyin fəaliyyətini asanlaşdırır"[46]. Damarların təmizlənməsində qaynanmış kələmin suyu və xörəkdə dəfnə yarpağı işlətmək də effektiv təsir göstərir.

Qanazlığı xəstəliyi üçün də üzüm sınınmış vasitələrdən biri hesab edilir.

Qanazlığını aradan götürmək üçün ulularımız gülöyşə nar, şaftalı, qırmızı (qızıləhmədi) alma, yabanı fındıq, noxud, qırqovul əti, uzunqulaq südü, çiyələk, şirin tut, yerkökü şirəsi, xurma və s. yeməyi məsləhət görmüşlər. Göstərilən bitki və meyvələr qan dövranının tənzimlənməsində, qatı qanın durulduymasında da mühüm vasitə kimi işlədilir.

Xalq təbabətində mühüm profilaktik tədbirlərdən biri də qan təzyiqinin normal səviyyədə saxlanmasıdır. Hələ qədim tibb biliciləri yemişan bitkisinin meyvələrindən bu məqsədlə geniş istifadə etmişdilər. Qədim tibdə göstərilir ki, meşədə bitən qara yemişan bitkisinin noxud boyda və noxudaoxşar meyvəsindən gündə 150-200 qram yedikdə yüksək qan təzyiqini aşağı salır, qırmızı yemişan meyvəsi isə qan təzyiqini qaldırır[47]. Qan təzyiqinin tənzimlənməsində meyvələrdən turş alma, albalı, ərik şirəsi, zirinc, turşməzə alma, xiyar suyu, limon, əzgil; tərəvəzlərdən kahı, balqabaq turşusu, pərpərəng; heyvandarlıq məhsullarından isə yağlı tamam yığılmamış ayran, qurud, qatıq və s. mühüm müalicə vasitələri olmaqla, həm də insan sağlamlığına əhəmiyyətli təsir göstərir. Ulularımız təsadüfi olaraq deməyiblər ki, ağartı və göyərtini çox yeyən adam sağlam və uzunömürlü olar. Elmi təbabətin hələ meydana gəlmədiyi dövrlərdə xalq təbabəti biliciləri tərəfindən tətbiq edilən bu müalicə vasitələri ürək-damar sistemi xəstəliklərinin müalicəsində başlıca yer tuturdu.

Çox qədimlərdən əhali arasında geniş yayılmış xəstəliklərdən biri də tənəffüs orqanlarının (burun, boğaz, nəfəs borusu, sinə) xəstəlikləri olmuşdur. Ciddi soyuqlama ilə müşayiət olunan bu cür xəstəliklər xalq arasında zökəm, tumov, sətəlcəm, göyöskürək, inaq və s. adlarla məlum idi. Tənəffüs orqanlarının xəstəlikləri, bir qayda olaraq, soyuqlamadan və keçici viruslardan törəyir. "Soyuqdan mini ölər, istidən biri də ölməz" - el deyimi soyuqdan törəyən xəstəliklərin çoxluğuna işarədir.

Zökəm, tumov və göyöskürəyə tutulmuş xəstələrdə boğazın selikli qişası, boğaz badamcıqları iltihabı zədələnmələrə düşər olur, xəstələrdə hərərət yüksəlir, halsızlıq baş verirdi. Belə xəstələri sağaltmaq üçün xalq təbibləri kəklükotu, nanə, yarpız, itburnu, sarıçiçək, əvəlik, lavanda, qəvliçiçəyi və s. dəmləmələrini məsləhət bilir, balın isti suda hazırlanmış şərbətinin, zirinc şərbətinin, bişirilmiş ilıq inək südünün, şalgam şərbətinin, üzüm sirkəsinin effektiv müalicə vasitəsi olduğunu göstərirdilər.

Boğaz ağrıının sakitləşdirilməsində və aradan götürülməsində müxtəlif tərkibli qarqara vasitələrinin (əzgil yarpağının qaynanmış suyu, iki dəfə qaynadılan arpa suyu, dağ yarpızı məhlulu, gülxətmi qarqarası və s.) böyük müalicəvi əhəmiyyəti dəfələrlə təcrübədə təsdiq edilmişdi. Məhəmməd Yusif Şirvani yazırdı ki, "kimsənin boğazı gəlırsə və ya dilçək olmuş olsa, gərəkdir ki, bir miqdar nişastanı bir miqdar sirkə ilə qaynadıb sonra bir parça əsgil bezin üzərinə su edib və bir dənə cəvizi dəxi əzib üzərinə səpib və ondan isti edib, altından yuxarı təpəsinədək vuralar, üç günədək dura, şəfa bulub xilas olar"[48].

Boğaz ağrısını yox etmək üçün xalq arasında boğazın sığanması (basılması) kimi tədbirlər də həyata keçirilirdi. Badamcıqları irinli iltihabdan xilas etmək üçün əli

düşərli (səbəbli) ağbirçəklər sübh tezdən xəstənin boğazını basırdılar. Bunun üçün təmiz yuyulmuş və duza, zəyə bulaşdırılmış şəhadət barmaq vasitəsilə xəstənin badamcıqları basırdı ki, irinli yara deşilsin və axıb təmizlənsin. El arasında inaq (hənaq) adlandırılan bu cür xəstəliyin müxtəlif müalicə üsulları ilə yanaşı, basılmaqla (sığamaqla) müalicəsi haqqında hələ XVIII əsrdə "Tibbnamə" müəllifi də məlumat vermişdi[49].

Yuxarı tənəffüs orqanlarının iltihabı xəstəliklərindən biri də qara öskürək və ya göyöskürəkdir. Əsasən uşaqlar arasında geniş yayılan bu xəstəlik qızdırma və hərərətin yüksəkliyindən, öskürəyin şiddətindən uşağın rənginin göyərməsi ilə əlaqədar belə adlandırılırdı. Onun müalicəsi üçün təmiz yaylaq havası, itburnu meyvələri, heyva tumu və cavan heyva zoğlarının dəmləməsi məsləhət görülürdü. Xəstə tərlədilir, sinəsinə təpitmə qoyulur, kürəyi gənəgərçək yağı ilə ovulurdu. Bəzən qozun arakəsmələrinin dəmləməsini də effektiv müalicə vasitəsi kimi xəstəyə içirdirdilər[50].

Soyuqdəymənin, öskürəyin, boğaz ağrısının ötüb keçməsi üçün çox zaman xalq arasında əvəlikdən və ispanaqdan geniş istifadə edilirdi. Gürcüstan azərbaycanlıları bunun üçün əvəliyi bişirir və yağda qovurur, onu həm yeyir, həm də məlhəm kimi boğaza bağlayırdılar. Sinə iltihabı və bədəndə qızdırması çox olan adamlar ispanaqdan hazırlanmış xörəklər yeyir, oynaqların, yaraların, şişlərin ağrısı zamanı ondan təpitmə düzəldib həmin yerə qoyurdular[51].

Soyuqdəymə və sətəlcəm zamanı xəstələrin alın nahiyələrindən, küpə qoyulmuş yerlərindən çərtmə üsulu ilə qan almaq, onları təzə soyulmuş qoyun dərisinə salmaqla tərlətmək, müxtəlif dağ-çəmən otlarından (kəklükotu, yarpız, gicitkən, sarıçiçək, lilpar və s.) hazırlanmış isti vannalara (belə vannalara el arasında "hərhoş" və ya "hor-horup" suyu deyilirdi) salmaq kimi müalicə üsulları da çox-çox qədimlərdən məlum idi.

Ənənəvi xalq təbabətində sinə ağrıları və ağciyər xəstəliklərinin də müalicəsində olduqca faydalı müalicə vasitələri əldə edilmişdi. Kafəddin Ömər Osman oğlu hələ XII əsrdə ağciyər xəstəliklərinin müalicəsində yüngül qaynadılmış heyvan beyni, yumurta sarısı və "yemlik" adlanan yeməli otların qarışığından hazırlanan yeməyin qəbul edilməsini məsləhət görürdü[52]. "Tibbnamə"də köks ağrıları üçün mərsin (həmərsin) və innab şərabının, bal şərbətinin içilməsinin, sinəyə fındıq yağının sürtülməsinin, qızıl üzüm, innab, üzərlik toxumu, darçın, əncir, çuğundur, şirin badam, şalğam və balqabaq yeyilməsinin faydalı olduğu göstərilirdi[53].

Ağciyər xəstəliklərinin ən qorxulusu vərəm hesab olunurdu. Onun müalicəsi üçün təbabət biliciləri ayı piyi, kirpi əti, uzunqulaq südü, keçi və inək südü və s. kimi şəfəverici yemək və içkilərdən istifadə edilməsinə böyük üstünlük verirdilər.

Xalq məişəti təbabətinə məlum olan xəstəliklərin böyük bir qismini də mədə-bağırsaq xəstəlikləri təşkil edirdi. Onların müalicəsi təbii üsullarla aparılır, bunun üçün müxtəlif bitkilərdən, yağlardan, meyvələrdən istifadə edilir, onlardan

dəmləmələr, qarışıqlar, şirə və şərbətlər hazırlanırdı. Xalq təcrübəsinə görə, mədə xəstəliyinin ilkin əlamətləri mədə narahatlığı, mədə şirəsi ifrazının pozulması, mədənin turşuluğunun artması ilə müşayiət olunurdu. Ulularımız mədə turşuluğunun aradan qaldırılmasında almanın, fındığın, günəbaxan tumunun, eləcə də üzüm və portağal şirələrinin müalicəvi əhəmiyyətini gözəl bilirdilər. Mədə-bağırsaq xəstəliklərinin müalicəsində adi zoğalın yarpaqlarının və tumlarından hazırlanmış tozun çay kimi dəmlənilib içilməsi də faydalı hesab olunurdu. Bununla həzm prosesi yaxşılaşır, köpölmə aradan qalxır, qarın ağrıları götürülür, qanlı ishal sağalır. Qarın ağrılarında, qanlı ishalda qankəsici vasitə kimi Şərqi palıdının qabığından hazırlanan dəmləmə də güclü şəfəverici xüsusiyyətə malik idi. Bəzən yandırılmış palıd qabıqlarının külünü su ilə qarışdırıb az miqdarda uşaqlara içirtməklə onlarda qarın ağrısını müalicə edirdilər.

"Tibbnamə"nin müəllifi mədə-bağırsaq xəstəliklərinin müalicəsində turp toxumu, sarımsaq, nanə və darçın yeməyi, hətta şərabi, gül suyu ilə bircə limon şərabi içməyi tövsiyə edirdi[54].

Mədə-bağırsaq xəstəliklərinin müalicəsində balın da şəfəverici xüsusiyyətləri etnoqrafik tədqiqatlarla təsdiq edilmişdir. Bal bağırsaqlarda həzm prosesinə yaxşı təsir göstərir. Xəstəlik zamanı razyananı darçın və yaxud balla, yaxud bir çimdik zəfəranı balla suda qarışdırıb içmək çox xeyirli olur. Zirə, cəfəri, kök və acıbadam toxumunu balla qarışdırıb həb kimi gündə 8 q qəbul etmək bağırsaq və mədə yaralarının sağalmasına kömək edir. Xalq təcrübəsinə görə, bağırsaq yarası və xroniki qəbizlik hallarında 2-3 qaşiq təmiz balı yarım stəkan şüyüd suyuna qatıb gündə iki dəfə içmək, təmiz bala bağayarpağı suyu qataraq gündə 100 q imalə etmək və ya acqarına içmək yüksək müalicəvi təsir göstərirdi[55].

Ənənəvi xalq təbabətində mədə şişi və yarası zamanı xiyar və təzə keşniş suyu içmək, kitrə və kərəviz toxumunu bala qatıb yemək, mərci, nar qabığı və qızılgülü balla qarışdırıb qaynatmaq və təpitmə qoymaq, qarın nahiyəsinə heyva yağı sürtməklə yanaşı, çox gərəklı sayılan bir müalicə üsulundan da istifadə edilir. Belə ki, mərsin yarpağı və heyvanın suyu çıxarılır, alma, güləb, səndəl və gül yağından düzəldilmiş mum ilə qarışdırılır, sonra qoyun dərisini həmin məhlula batırıb mədə üzərinə qoyurdular. Müəyyən müddətdən sonra mədənin şişi çəkilirdi[56].

Mədə-bağırsaq xəstəliklərinin müalicəsində xalq həmçinin müxtəlif yabanı və mədəni ot və bitkilərdən (yarpız, gülxətmi, dağ nanəsi, kəklikotu, səhləb, quluncan, pərpərəng, əvəlik, tərşun, çobanyastığı, zəncəfil, gicitkən, gülümbahar, əməköməci, daziotu, yovşan yarpağı, sarımsaq və s.), meyvələrdən (əncir, gavalı, üzüm, ağ tut, şabalıd, ərik, limon, turş nar), bostan-tərəvəz məhsullarından (yerkökü, kartof, yemiş, kələm, çuğundur, ağ boranı tumu və s.), müxtəlif yağlardan (inək yağı, zeytun yağı, çaytikanı yağı, itburnu yağı və s.) geniş şəkildə istifadə edirdi.

Müxtəlif mədə-bağırsaq xəstəliklərinin (mədə narahatlığı, turşuluğun artması, ürək bulanması, mədə qazı və köpmə, mədə ağrısı, mədə pozulması və qəbizlik, qarın ağrısı, ishal, mədə iltihabı, mədə şişi və xorası, mədə bəlgəmi, bağırsaq yarası, mədə

zəifliyi və s.) müalicəsində istifadə edilən çoxlu təbabət üsulları xalq təbiblərinin insan sağlamlığına qayğısından, təbiətimizin bizə bəxş etdiyi zənginliklərdən faydalı surətdə bəhrələnməkdən, elmi təbabətin meydana gəlmədiyi dövrlərdə ənənəvi xalq təbabətinin inkişaf səviyyəsindən soraq verir.

Xalq təbabətində müalicəsinə böyük ehtiyac olan xəstəliklərin bir qrupunu da öd, dalaq və qaraciyər xəstəlikləri təşkil edirdi. Təbabət elminin təsdiq etdiyinə görə, qaraciyər orqanizmin sağlamlığını qoruyan əsas orqanlardan biri olmaqla, qidanın mənimsənilməsi və qan dövrünün tənzimlənməsi funksiyasını həyata keçirir. Bəzən həzm çətinləşməsi, qida rejiminin pozulması, eləcə də öd kisəsi və öd yolunun iltihabı qaraciyərin də xəstəliklərinə gətirib çıxarır. Məşhur təbabət bilicisi K.Ömər Osman oğlu qaraciyəri dalağa, ağciyəyə və böyrəyə ötürülən qara qanın təmizlənməsində mərkəz, mənbə hesab edirdi. Dahi Nizami isə qaraciyər xəstəliklərini ən ağır xəstəliklər sırasına daxil edir, insanın naturasının (zahiri görünüşünün) qanla müəyyən olduğunu (xalq arasında deyildiyi kimi, "sifətində qan qalmayıb", "dodağının qanı qaçıb", "sifəti çıraq kimi alışıb-yanır", "üzünün rəngi solub" və s.), insanın qaraciyərsiz durumunun ağlasığmaz olduğunu göstərirdi. Məşhur təbib İsa əl-Rıqqi özünün "Tibb" əsərində qaraciyər xəstəliyinin eynilə qan xəstəliyi olduğunu, daha doğrusu, xəstəlik zamanı qaraciyərdə ödlə qanın qarışığından "qara qan" yarandığını və onun orqanizmə yayıldığını qeyd edir, insanın bədəninə və gözlərinə sarı-yaşılımtıl rəngə çaldığını, qarnının şişdiyini ("su ilə doldurulmuş motal"), hərəkətinin məhdudluğunu, qusma, başağrısı və azacıq hərəkətinin olmasını xəstəliyin əlaməti kimi ayırırdı. Bu xəstəliyin nəticəsində İsa əl-Rıqqi baldan, üzümdən, tut meyvəsindən və şirin nardan istifadə edilməsini və xəstədən qan alınmasını tövsiyə edirdi[57]. Xalq təcrübəsinə görə, qaraciyər xəstəlikləri zamanı əlin arxa tərəfindən, çəçələ barmaqdan, habelə said damarından qan almaq daha məqsədəuyğun hesab edilirdi.

Qaraciyərin "orqanizmin laboratoriyası" olduğunu yaxşı bilən ulularımız daim onun qeydinə qalmış, xəstələndikdə isə bir çox müalicə üsulları və vasitələrindən istifadə etmişlər. Belə müalicə üsullarından biri qaraciyər nahiyəsinə qarışıq tərkibli təpitmələr qoyulmasıdır. Bu təpitmələr xəstəliyin ayrı-ayrı mərhələlərində işlədilirdi. Kəskin qaraciyər sancmaları zamanı yovşanı azacıq döyür, ərinmiş mum və xına yağı ilə qatır, ciyər və çanaq sümüyü nahiyəsinə qoyurdular. Xəstəlik temperaturla olardısı səndəl, kafur, qızılgül yağı tərkibli təpitmədən istifadə edilirdi. Qaraciyərin böyüməsi və irinləməsi zamanı çobanyastığı, xəşəmgül, süsən kökü, gülxətmi kökü, yarpız, quru əncir, kişmiş, qızardılmış soğan, yabanı zəfəran toxumunun yağı, yapışqan, arpa unu və təbii boraksla saqqız qarışığından hazırlanan təpitmə işlədilirdi. Bəzən təpitmələri banandan, bağayarpağı, güləb və gül yağından, azca döyülmüş pərpərləngül gül yağı qarışığından, quru gülxətmi, xiyar, balqabaq suyu və gül yağı qarışığından və s. də hazırlayırdılar[58].

Ənənəvi xalq təbabətində qaraciyər xəstəlikləri zamanı şibyə, razyana, qara gavalı, nar, alma, heyva, ağ üzüm, qara tut, gənəgərçək, banan, fıstıq və malın topuq

sümüyünü yandırır yumşaq döyməklə gündə üç misqalını isgəncəbi ilə içmək (yemək), təzə süd, xiyar, balqabaq, kasnı və quşüzümü suyunu iskəncəbi ilə qatıb içmək, turş nar şirəsi, çobanyastığı şərbəti, söyüd şirəsi, ayran, limon şərbəti içmək, habelə xörəkdə zəfəran işlətmək, zirinc həbi qəbul etmək sınaqmış müalicə vasitələri hesab olunurdu.

Xalq arasında qaraciyər, öd kisəsi və öd yollarının kəskin soyuqlaması, maddələr mübadiləsinin pozulması və s. nəticəsində əmələ gələn xəstəliklərin birini də sarılıq adlandırırlar. Bu zaman üzün rəngi avazıdır, gözün ağına sarılıq çökür. Sarılıq xəstəliyinin ilk təsvirini məşhur təbib və ensiklopedik alim Əbu Əli ibn Sina vermişdir[59]. Qədim tarixə malik olan və keçici xarakter daşıyan sarılıq xəstəliyinin müalicəsində ulularımız magik səciyyəli üsullardan (xəstəyə qəfildən sillə vurmaq, xəstənin başını söhbətlə qatıb qəfildən yumurta ilə alınına zərbə endirərək diksindirmək və s.) istifadə etməklə yanaşı, təbii vasitələrlə müalicəyə də böyük üstünlük vermişlər. Belə müalicə vasitələrindən biri xəstəyə 20 gün ərzində acqarına zirinc suyu, turş nar şirəsi, süd, badam yağı, mərəçüyüdü qaynanmış suyu, bağayarpağı və turş alma suyu içirdilməsidir. Bəzən xəstələrə pəhriz məqsədilə sərçə əti və yumurtası məsləhət görülürdü. Əgər xəstəlik ciyər yolları və damarlarının tutulması ilə kəskinləşərdisə, xəstəni qusdurur, vanna qəbul etdirər və bədəninə çobanyastığı, süsən, şüyüd və ya bənövşə yağı ilə yağlayardılar. Sarılıq gözlərə sirayət etdikdə isə körpə balqabağı odda bişirərək suyuna bir miqdar un qatır, bu məhləmi gözə çəkirdilər. Bəzən bu məqsədlə keşniş suyu da işlədilir.

Xalq təcrübəsinə görə, dalaq sancmaları və böyüməsinin qarşısını almaq üçün balqabaq yarpağını və məcnun söyüdü yarpağını əzərək iskəncəbi ilə içmək, acı badam yemək faydalı hesab olunurdu. Sınaqmış müalicə vasitələrindən biri də əvəlik, nanə, yarpız və kəklükotu yarpaqlarını xırda-xırda doğrayaraq "balva" adlanan xörək hazırlayıb günəşirə yeməkdir. Bu, dalaq şişinin müalicəsində daha faydalıdır. Dalağın müalicəsi üçün müxtəlif tərkibli təpirmələrin (yulğun çöpü və ya turp toxumunun sirkə ilə qatışı, xardalın əncirlə qatışı, quzuqulağı kökü, turp qabığı, acı paxla və yarpızın sirkə ilə qatışı və s.) də effektiv müalicə vasitəsi olduğu xalq təbibləri tərəfindən dəfələrlə sınaqdan çıxarılmışdır. M.Y.Şirvani dalağın müalicəsində ağ soğanın yağını dalağa sürtmək; sarımsağı sirkə ilə qarışdırıb, qaynadıb sonra bir parça çörək üzərinə qoyaraq dalağa bağlamaq; dalaq nahiyəsinə tülkü dalağı bağlamaq kimi tədbirlərin də böyük fayda verdiyini qeyd edirdi. O, həmçinin dovşan bağırsağını bişirib yeməyi; əməköməci kökünü əzib balla qarışdıraraq səhərlər acqarına yeməyi; böyürtkən gülünü əzib qaynadaraq üç səhər acqarına içməyi də dalağın müalicəsində məsləhət görürdü[60].

Azərbaycanın təbabət biliciləri böyrək xəstəlikləri və sidik yollarının müalicəsində itburnu meyvəsi, andız, gülxətmi kökü, qarğıdalı saçağı, kəklükotu, çobanyastığı və yemişan çiçəyi dəmləmələrinin; ayran, balqabaq suyu, portağal, üzüm və yerlək kökü şirəsi, xiyar və qarpız suyu, iskəncəbi, limon şərbəti, yemiş tumunun şirəsi, alma, heyva, nar şərəblərinin də faydalılığını dəfələrlə təcrübədən keçirmişlər.

Bu vasitələr böyrək iltihabını sağaldır, yaranı ləğv edir, böyrəyi daşdan və qumdan təmizləyir, hərərəti aşağı salır, sidik yollarını açır. Maraqlıdır ki, hələ XII əsrdə K.Ömər Osman oğlu böyrək xəstəliklərini bişirilmiş balqabaq və yerkökünün balla, yaxud üzüm şirəsi ilə qatışığından hazırlanan yeməklə müalicə etməyi məsləhət görürdü. XVIII əsr müəllifi M.Y.Şirvani isə qadın südü ilə bal qarışığının, sığır qanının böyrəkdə və sidik yolundakı daşların əridilməsində əhəmiyyətini qeyd edirdi[61].

Azərbaycanın kənd əhalisi arasında tez-tez göz xəstəliklərinə də təsadüf edilirdi. Göz ağrısı, göz şişi, göz qapaqlarının iltihabı, mirvari suyu, itdirsəyi bu qəbildən idi. Loğmanlarımız müxtəlif səbəblərdən törəyən belə xəstəliklərin müalicəsində empirik qaydalara əsaslanan üsullar və vərdislər əldə etmişdilər. Bu müalicə üsulları göz xəstəliklərinin xarakterindən asılı olaraq tətbiq edilirdi. Belə ki, göz qapaqlarının iltihabında körpələrin göz qapaqlarını ana südü ilə silir, yaşlıların gözlərinə isə tünd çayla yuduqdan sonra çay dəminin cecəsini tənziflə bağlayırdılar. Göz ağrısı, göz qızartısı, göz iltihabı və şişlərinin müalicəsində güləb, yumurta ağı, sürmə, tutiya, heyva şirəsi, badam içi, şibyə, kələm, zəncəfil yağı, sumanın güləbdə qaynadılmış damcıları, əzvay, zəfəran, bal və s. faydalı vasitələr hesab olunurdu. Bunlar həm yeyilir, həm də məlhəm kimi gözə çəkilirdi. Ulularımızın təcrübəsinə görə, göz ağrısı, göz qişasında qırmızılıq, qansızma olanda ona ilk uşağı qız olan gəlinin südündən sağıb tökəndə daha tez sağalardı.

Gözün mirvari suyuna qarşı köhnə zeytun yağını gözə sürtmək, gün altında bir neçə müddət saxlanan və qatılaştırılan sumaq kütləsini gözə sürtmək, saqqız ağacının külünü gözə çəkmək, qabıqsız yumurtanın üstündəki bərk pərdəni ayıraraq tünd sirkədə qaynadaraq gözə çəkmək və s. də təsirli müalicə üsulları hesab olunurdu.

Göz xəstəliklərindən biri də itdirsəyidir. Xalq inamına görə, itdirsəyi çıxan yerə bir tikə çörək sürtüb itə atanda yara tez sağalardı. Bəzən qulaq çirkini itdirsəyinin üstünə çəkib, xalq arasında deyildiyi kimi, "onu murdarlamaqla" da yaranı sağaldırdılar. Ən təsirli müalicə vasitələrindən biri də işlənmiş paltar sabununu süddə qaynadaraq alınan qatışığı ilə yaranın üstünə çəkmək idi. Bu məlhəm itdirsəyini bir sutka ərzində yetişdirib deşirdi. Bu məqsədlə bağayarpağından da istifadə edilirdi.

Xalq təbabətinə məlum olan xəstəliklərin müəyyən qismini də əsəb-sinir pozuntuları nəticəsində əmələ gələn ruhi xəstəliklər təşkil edirdi. Azərbaycanda belə xəstələrə seyrək təsadüf olunsada, xəstəliyin əlamətləri ilə bağlı olaraq onlara xalq tərəfindən müxtəlif adlar verilirdi: dəli, divanə, məcnun, vurğun, azgın, vasvası, qızgın, səfil, səmə, ipləmə, şundul, sarsaq, gic, gicbəsər, əbləh, axmaq, diydıq, seyrək, kəmağıl, yüngül, yelbeyin, başıxarab, başıboş, quduz və s. Xalq təbabəti bu cür xəstəliklərin müalicəsində xoş rəftarı, açıq havada gəzintini, səfərlərə çıxmağı, əyləncəli oyunları, ruhu oxşayan musiqini dinləməyi əsas müalicə vasitələri hesab edirdi. Bununla yanaşı, Nizaminin əsərlərində belə xəstəliklərin müalicəsi kimi kamforanın, xam zəncəfilin, zəfəranın şəfaverici xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. "Tibbnamə"nin müəllifi divanəliyin müalicəsində xəstəyə ayı qanının içirdilməsini,

iki-üç baş və yaxud, bir baş qızıl sarımsağın yedirdilməsini, qabığını dəxi tüstü edib verilməsini, ud əs-səlib (dərman pionu-buynuzbaşı) bitkisini möhkəm əzib tüstüsünün verilməsini ziyadə faydalı hesab edirdi. Bu cəhətdən başa qabaq (boranı) və badam yağını sürtməyi də şəfaverici vasitə kimi dəyərləndirirdi[62].

Ulularımızın təbabət təcrübəsində dəri xəstəlikləri - çiban, dolama, irinli yaralar, şişlər, ziyil, dəri yanıqları, qoturluq, dəmrov və s. də düşərli dava-dərmanlarla müalicə olunurdu.

Çiban və dolama kimi xəstəliklərin müalicəsində bağayarpağından, odda azacıq bişirilmiş soğandan, suda pörtlədilmiş kələmdən və araba yağından geniş istifadə olunurdu. Onları yaraya bağlayır və ya sürtür, bir müddətdən sonra yaradeşilir, iltihab aradan götürülürdü. Bəzən dəridə qorxulu çibanlar da əmələ gəlirdi. Onlar uzun müddət "göz vermir", deşilmir və yüksək hərarətlə müşayiət olunurdu. Belə çibana xalq arasında "kor çiban" deyilirdi. Yuxarıda göstərilən müalicə vasitələri ilə yanaşı, belə çibanların üzərinə həm də duz və ya şəkər tozu qatılmış xəmir qoyub bağlayırdılar. Bu qəbildən olan xəstəliklərin müalicəsində təbabət biliciləri vələs ağacının qurudulmuş qabıq və yarpaqlarından hazırlanan tozun kərə yağında məlhəmindən, eləcə də ətirmaz, Avropa gərməşovu və xəşənbülün kök, qabıq, gövdə və budaqlarından hazırlanan dəmləmə, məlhəm və mazlardan da istifadə edirdilər.

Dolama isə adətən loğman tərəfindən kəsilir, kökü çıxarılır, yaranın yeri turşu (rub və ya lavaşana) ilə yuyulub bağlanırdı. El arasında bu qəbil xəstəliyin soğan, bağayarpağı məlhəmi qoymaqla, eləcə də dolamalı barmağı camışın burnuna soxmaqla müalicə edilməsi də məlum idi.

Dəri xəstəliklərinin müalicəsində şəfaverici vasitə kimi yumurta sarısından alınan yağdan da istifadə edilirdi. Bədən xaricində (dəridə) olan şişləri sağaltmaq üçün sürtgəcdən keçirilmiş ağ turpun balla qatışığından 5-6 gün yaraya məlhəm qoymaq; üzərliyin yarpaqlarını isladıb bir neçə gün şiş üzərinə qoymaq; buğda ununun balla təpitməsindən istifadə etmək; şişə tozu ilə unun qatışığından alınan horranı şiş üzərinə yaxıb bağlamaq və s. kimi müalicə üsulları faydalı hesab olunurdu.

Əhali arasında geniş yayılmış dəri xəstəliklərindən biri də ziyil idi. Adətən görünən yerlərdə - əldə, üzdə əmələ gələn ziyilin qopub düşməsi üçün onu at tükü və ya keçi qəzili ilə möhkəm bağlayıb qurudur, yerini isə yetişməmiş əncirdən çıxan südlə, əhəngi sirkə ilə qatıb yandırmaqla dağlayırdılar. Bəzən ziyilin üstünə sarımsaq bağlamaqla, soğanın ortasını oyub oraya duz dolduraraq əmələ gələn suyu bir neçə dəfə ziyilin üstünə sürtməklə də müalicə üsullarından istifadə edilirdi. Yazılı mənbələrdə ziyilin müalicəsi üçün sərçə nəcisinin tüpürcəklə qatışığının, itüzümünün bir neçə dənəsinin suyunun ziyilin üstünə sürtülməsi, eləcə də bir neçə əzilmiş badımcanın ziyil üstünə sürtülməsi və çəyirtkə ayaqlarının qoparılıb ziyilə sürtülməsi də məlum idi[63].

Xalq inamına görə, göydə ulduzları saymağa cəhd edən şəxs günah işlədər və onun əlinə ziyil düşərdi. Təzə ay çıxanda əlinə ziyil düşən şəxs ziyili süpürge ilə süpürər və bu zaman deyərdi:

Təzə ay, səni xoş gördük!

Ziyil, yerini boş gördük![64]

Azərbaycan kəndlərində tez-tez müxtəlif səciyyəli əl, ayaq və bədən yanıqlarına təsadüf edilirdi ki, belə dəri yanıqlarının sağaldılması üçün də xalq müdriklərimiz layiqli müalicə vasitələri sınaqdan çıxarmışlar. Hər şeydən əvvəl, dəri yanıqlarının sağaldılması üçün balıq yağından, mürəkkəb damcılarından, çiy kartofdan geniş istifadə edilirdi. Yanığa sidik sürtülməsi, soyuq palçıq çəkilməsi, suluqları duzlu su kompresi ilə aradan götürmək üsulları da məlum idi.

Xalq təbabətində yanığ yaralarını tez sağaltmaq üçün yemişin içini yanığ üzərinə qoymaq, ilbizin qabığını toz halına salaraq gündə iki dəfə bir neçə gün yaraya səpmək sınaqdan keçirilmiş vasitələrdən idi. Yanıq yaraları irinli olduqda isə, daziotunu əzərək məlhəm hazırlayıb, onu gündə bir dəfə olmaqla 5-6 gün yaraya bağlayırdılar. Bu məlhəm yaranın qurumasına və göz bağlamasına kömək edirdi.

Təzə yaraların (döyüşdə qılınc yarası, məişət zəminində baş verən hadisələrdə bıçaq yarası, eləcə də təsərrüfat işlərində ehtiyatsızlıq ucbatından əmələ gələn yaralar - kərənti, orağ və çin yarası) qanını dərhal kəsmək üçün təbabət biliciləri parçanı yandıraraq külünü yaraya basırdılar. Bəzən bu məqsədlə Azərbaycan florasında geniş yayılan quşəppəyi, üzərlik, boymadərən, yarpız, ispanaq, gicitkən, su bibəri, qızılçıq, dovşandodaq, dərman sincanotu, başınağacı, ətirşah, xaşxaş və s. kimi bitkilərdən də yeri gəldikcə istifadə edilirdi.

Xalq arasında yayılan xəstəliklərdən biri də xiyarək idi. Bu xəstəlik insanın bud nahiyəsində xiyarvari şiş şəklində əmələ gəlir, çox ağrılı olurdu. Onu adətən xəstəni dağlamaqla müalicə edirdilər. Belə ki, yaxşıca qızdırılmış taxta qaşığı xəstənin xəbəri olmadan şişin üstünə basır və bu yolla xəstəliyi "qorxudub qaytarırdılar". Bəzən də göy xiyarı uzunsov yarı bölərək şişin üstünə bağlayırdılar.

Azərbaycan kəndlərində geniş yayılan dəri xəstəliklərinin bir qismini də qoturluq təşkil edirdi. Kəskin və şiddətli bədən qaşınmaları ilə müşayiət olunan bu xəstəliyin müalicəsi üçün xalq bilicilərimiz xalis balı şüyüdlə qaynadıb suyunu həftə yarım ərzində xəstə nahiyəyə çəkməyi; tənəkə suyu, günəbaxan və ya zeytun yağı məlhəmini qaşınan yerlərə sürtməyi; ardic ağacının qozalarını əzərək suyundan hər həftə bədənə çəkməyi; üzərliyin kökündən alınan suyu arpa unu ilə qataraq məlhəm hazırlayıb yaraya bağlamağı şəfali müalicə vasitələri kimi sınaqdan çıxarmışlar.

Dəri xəstəliklərindən olan dəmrovun Azərbaycanda quru və sulu dəmrov olmaqla iki növü geniş yayılmışdı. "Tibbnamə"də bunlar "ağ bəhaq" və "qara bəhaq" kimi xatırladılır. Bu xəstəliklər də kəskin qaşınmalarla müşayiət olunur, az vaxtda bütün bədənə yayılırdı. Dəmrovun müalicəsində empirik üsullardan ən qədimi qaynanmış heyvan sidiyi olmuşdur. Onu qaşınan yerə sürtməklə xəstəliyi müalicə edərdilər. Bəzən kal əncirin südündən də müalicə məqsədilə istifadə edilirdi. Sulu dəmrov xəstəliyində gərməşov və qaratikanı yandırmaqla yağ əldə edir, həmin yağa qazan qarası əlavə edərək məlhəm hazırlayıb, gündə bir dəfə olmaqla, bir həftə dəmrovun üstünə çəkirdilər. Q.Cavadov yazır ki, xalq təbabətində dəmrov xəstəliyinin

digər müalicəsi - üzərlik bitkisini əzib adi yağa qarışdırmaqla alınan məhlulun dərinin xəstə hissələrinə çəkilməsi sayılmışdır. Loğmanların dediyinə görə, dəmrov olan yeri adi paltar sabunu ilə yuyub qurudar, ora həmin məhluldan sürtərdilər. Maz gündə iki dəfə çəkilərdi. Maz sürtülərkən ilk dəfə 10, daha sonra isə 7 gün bədənə, xüsusilə də dəmrov olan hissəyə su vurulmaması məsləhət görülərdi. Bu bədəndə quru dəmrovun müalicəsi üçün ən münasib üsullardan sayılırdı[65].

"Tibbnamə" əsərinin müəllifi dəmrovun müalicəsinə xüsusi fəsil həsr etmiş və bu gün də öz həyatı əhəmiyyətini itirməyən maraqlı əlac növlərini məsləhət görmüşdür: "Əgər söyüd ağacını yandırır və sonra külünü bir az sirkə ilə qarışdırıb insanın üzündə peyda olan dəmrova sürtsələr, dəf edər; ayın ilk çərşənbə gününü gözləyib işyələr və sidiyi götürüb dəmrova sürtələr və (o) ardına baxmayıb gedər, olduqca xeyirlidir; bu xəstəlik üçün bir hənənə öz sidiyi ilə qarışdırıb dəmrov üzərinə sürtsələr, xilas olarlar; bir az kükürdü elə o qədəri sirkə ilə qarışdırıb, bir az günlüyü (buxurkolunun qatranı-ladən - *F. V.*) dəxi əzib və bir az sirkə ilə qarışdırıb dəmrova sürtsələr, xilas olarlar; limonu dəxi dəmrova bir neçə dəfə sürtsələr, xilas bular, olduqca xeyirlidir"[66].

Azərbaycanda, xüsusilə uşaqlar arasında geniş yayılan dəri xəstəlikləri qızılca, su çiçəyi, məxmərək və s. adlarla tanınır, müalicə olunmadıqda çox təhlükəli fəsadlar verir, hətta ölümə nəticələnirdi. Qızılcanın müalicəsində ulularımız at, ulaq və dəvə südündən istifadə edir, pəhriz məqsədilə ət xörəklərinə qadağa qoyur, şirin şeylər, xüsusilə tut bəkməzi yeməyi məsləhət görürdülər. Yoluxmanın qarşısını almaq üçün belə xəstələri ayrıca otaqda saxlayır, əyninə qırmızı paltar geyindirir, başına isə qırmızı yaylıq bağlayırdılar. Magik səciyyəli bu tədbir qızılcanı "qorxudub qaytarmaq" məqsədilə həyata keçirilirdi. Xalq inamına görə, qızılcaya tutulmuş xəstəni içərisinə qızıl üzük salınmış ilıq suda çimizdirəndə tez sağalırdı. Bəza xəstələri gicikən, çağan, acı biyan və s. bitkilərin suyunda da çimizdirirdilər.

Allergik səciyyəli məxmərək xəstəliyinin (el arasında buna bəzən "qurdeşənəyi" də deyirdilər) müalicəsi üçün ulularımız yeni doğulan at balasının üstündəki pərdəni ("qulun pərdəsi") yığaraq qurudur, lazım gələndə xəstəni onun suyunda çimizdirirdilər. Müalicə məqsədilə heyva ağacının dibindəki torpağın insan sidiyi ilə qarışığından alman məhlulu bədənə çəkməklə də məxmərəkdən xilas olmaq mümkün idi.

Çiçək xəstəliyi bu xəstəliklər içərisində ən qorxulusu olub, nəticə etibarilə korluğa, çopurluğa və hətta ölümə gətirib çıxarırdı. El təbibləri arasında bu xəstəliyin sadə müalicə üsulları məlum olsa da, dünya xalqlarının praktikasında vaksinlə peyvənd ən münasib müalicə üsulu hesab edilmişdir[67].

Bütün bunlar bir fakt olaraq təsdiq edir ki, Azərbaycanın təbabət biliciləri dəri xəstəliklərinin müalicəsində də geniş empirik biliklər sistemində yiyələnmiş, dəfələrlə sınaqdan çıxarılan dərman vasitələri və müalicə üsullarının köməyiylə hətta ağır yanıqları və təhlükəli dəri xəstəliklərini müvəffəqiyyətlə müalicə etmişlər. Bu fikirləri Azərbaycan kəndlərində uzun əsrlər boyu tüğyan etmiş qızdırma, taun, yatalaq, qara

yara (Sibir xorası), vəba, vərəm və s. epidemiya səciyyəli xəstəliklər haqqında da söyləmək mümkündür. Bir sıra sosial-iqtisadi problemlərin həll olunmaması ucbatından əhalinin sanitar-gigiyena durumunun aşağı səviyyədə olması belə xəstəliklərin yayılmasına güclü təkan versə də, xalq təbibləri imkanları daxilində onlarla mübarizə aparmış, çoxlu dava-dərman vasitələri və üsulları kəşf etmiş, xalqın harayına çatmışlar.

Azərbaycan kəndlərində uzun əsrlər boyu əhalini narahat edən xəstəliklərin böyük bir qismini də oynaq, bel və boyun fəqərələrini əhatə edən revmatik səciyyəli xəstəliklər təşkil etmişdir. Xalq arasında bu xəstəliklər "duzlaşma" və "yel xəstəlikləri" adı ilə məlum idi. Yel xəstəlikləri adı və qızıl yel olmaqla iki formada təzahür edirdi. Xəstələrdə hərəkət məhdudlaşır, oynaqlarda qırmızı ləkələr peyda olur, güclü sızıltılarla müşayiət olunan kəskin ağrılar ilin rütubətli fəsillərində (payızda və qışda) daha da şiddətlənirdi. Belə xəstələrdə bir növ, havanın dəyişəcəyini əvvəlcədən hiss etmək "qabiliyyəti" formalaşır. Əsasən rütubətli iqlim şəraiti və irsiyyətlə əlaqədar törəyən belə xəstəliklərin müalicəsinin özünəməxsus üsulları və vasitələri məlum idi. Hər şeydən əvvəl, yel xəstəliyinə tutulan şəxslərin yenicə soyulmuş keçi, qoyun və ya mal dərisinə bükərək tərlətmək ənənəvi müalicə üsulu idi. Müalicənin effektivliyini artırmaq üçün bəzən dəriyə təbii bal sürtürülür. Yataq vəziyyətində bir neçə saat dəridə qalan xəstə güclü tərləməklə xəstəlikdən xilas olurdu.

Ənənəvi xalq təbabətində yel xəstəliklərini müalicə etmək üçün təbii neft və (mazut) qaynaqlarına da müraciət edilirdi. Gəncəbasarda Eldar kəndlərinin əhalisi burada təbii şəkildə yerdən çıxan mazut gölünün suyunu ("qır suyu") yığaraq iri çəlləklərdə qızdırır, onun içərisində oturmaqla yel xəstəliyini müalicə edirlilər. Bəzən mazutu bədənə sürtərək 5-6 saat günəş vannası qəbul etmək də faydalı təsir göstərirdi.

Yel xəstəliyinin müalicəsində kəklikotu vannası qəbul etmək də sınaq edilmiş üsullardan hesab olunurdu. Bunun üçün yarım kiloqrama qədər kəklikotunu çit torbaya doldurub suda 15-20 dəqiqəyədək qaynadır, sonra onu ilıq su doldurulmuş dərin vannaya tökməklə içərisinə uzanırlar. Təxminən yarım saatdan sonra vannadan çıxıb yataqda özünü tərlədirlər.

Yel və oynaq ağrıların müalicəsində kəklikotu, minaçiçəyi, məryəmnoxudu çiçəyi, cəfəri, yemlik kökü, tərşun, qızılgül, kərəviz, itburnu, narınc ağacının yarpaqlarının sulu dəmləmələrini qəbul etmək, müxtəlif məlhəmlər hazırlamaq və ağrıyan yerlərə bağlamaq geniş tətbiq olunurdu. Bal, dəvəqanqalı, kərəviz salata, qoyunqulağı, dəvə əti, armud, alma, yemiş yeməyin, yerkökü, üzüm və quşüzümü şirələri içməyin də xəstəliyə olduqca faydalı təsir göstərdiyini xalq təbibləri dəfələrlə sınaqdan keçirmişlər. İlan yağı, ayı piyi, porsuq və oxlu kirpi yağı, dəvə güvəcindən alınan yağ və s. ilə bədənin ağrıyan nahiyələrini bir neçə gün yağlamaq da yel xəstəliyində müalicə vasitələri kimi istifadə olunurdu. Bəzən yeli olan xəstələr özlərini bal arısına qəsdən çaldırırdılar. Xalq inamına görə, arı zəhəri yel xəstəliyini müalicə edirdi.

Qızılyel xəstəliyinin müalicəsi üçün xalq təbiblərimiz boymadərən bitkisini

yandırır külinü 200 qram qoyun quyuğu ilə qataraq məlhəm hazırlayır, günaşırı xəstənin ağrıyan yerlərinə bağlayırdılar. Bir aya qədər davam edən bu müalicə qızılyeli yox edirdi. Təbabət təcrübəsində qara toyuğun dərisinin də qızılyelə kömək etdiyi sınaqdan çıxarılmışdı.

Azərbaycanda təxminən üç min illik tarixi olan qanalma (qanburaxma) vasitəsilə insan sağlamlığının qorunması xalq təbabətinin məişətimizdə oynadığı rolun əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir. Xalq inamına görə, bir il ərzində insanın qanı korlanır. Buna görə də ildə bir dəfə qanalma üsulu ilə insan qanını təmizləmək vacibdir. Azərbaycanda və İranda uzun əsrlər boyu tətbiq edilən, antik dünya dövlətlərinin təbibləri tərəfindən qəbul olunan, bir sözlə, Şərqi ölkələrindən Avropaya yayılan ənənəvi qanalmanın xalq arasında neştərləmə və həcəmətqoyma olmaqla iki üsulu mövcud olmuşdur. Dünya təbabətində "Koss məktəbi" kimi məlum olan qədim səhiyyə ocağında məşhur təbib Hippokrat da olmaqla qanburaxma üsulundan geniş istifadə edilmiş, Fransa kralı XIII Lüdovik il ərzində bədəmindən 47 dəfə qan aldirmiş, italyan rəssamı Rafael, fransız filosofu Dekart, alman şairi Gete də bu müalicə üsullarına müraciət etmişlər. Bütün bunlar göstərir ki, əsas Şərqi təbabəti ilə bağlı olan qanalma üsulu faktik olaraq Qərbdə də geniş yayılmışdır[68].

Adətən neştərləmə üsulu ilə qan aldıqda bədənin müvafiq yerindən neştər vurulur, korlanmış, artıq qan oradan axıdılırdı. Həcəmətqoyma üsulunda isə neştərlə çərilən yerlərə küpə qoyulur, qara qan küpə vasitəsilə sorulub çıxarıldı. Xalq arasında geniş yayılmış bir deyimə görə, "toy çırtıq, qan artıqlığı ilə çərtik gətirərdi".

Qəbul edilmiş ümumi qaydaya görə pırani, ixtiyar kişilərdən və uşaqlardan qan almazdılar. 14 yaşından yuxarı yeniyetmələrdən qan yazqabağı alınardı. Yaz vaxtı səhərlər, qışda isə axşamlar qan almaq yaxşı nəticə verərdi. İnsan orqanizmində baş verən xəstəliklərə uyğun olaraq əldən, barmaqdan, qulaq içindəki damardan, kürəkdən, said damardan, vidici damarından, baş damarından (qifal), qulaq arxasında olan damardan (xülqülüz), bədən damarlarından (başlıq və əkvəl), iki dodağın orta yerindəki iki damardan (əraq-əs-şəfteyn) qan alınması məqsədəuyğun hesab edilirdi[69]. Bədəndən bu cür qanalmalar nəticəsində qan şiddəti azalır, qan dövrəni tənzimlənir, xəstəliyə tutulma ehtimalları aradan qalxır, insan sağlamlığı bərpa olunurdu. Hələ XII əsrdə qanalmanın zəruriliyinə işarə edən dahi şairimiz Nizami yazırdı:

Sən qanın qüvvəsini bir azca azaltmaq üçün

Dəmir tək olsan da, dəmirlə yaralanmalısən[70].

Bitki, heyvan və mineral mənşəli müalicə vasitələri ilə yanaşı, xalq təbibləri, müasir terminlə ifadə etsək, fizioterapevtik müalicə üsullarından da geniş istifadə edirdilər. Buraya müalicə suları, müalicə palçığı, müalicə nefti, günəş vannası, masaj etmə və s. üsullarla müalicələr daxil idi.

Azərbaycanın zəngin təbiəti, axar-baxarı burada min dərddin dərmanı olan müalicəvi su çeşmələrinin, şəfali qaynamaların mövcudluğunu şərtləndirirdi. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində mövcud olan İstisu, Turşsu, Yelsu, Qotursu,

Bədo, Qalaaltı suyu, Dalaqsu, Xaltan istisuyu, Cimi, Xaşı, Xanəgah isti müalicə suları, Naxçıvanda Badamlı, Sirab, Vayxır və s. kimi şəfaverici qaynaqlar, Lənkəran və Masallıda Haftəni, Havzavu və Donuzütən kimi isti və kükürlü sular, Abşeronda Suraxanı, Diridağın müalicəvi suları əsrlər boyu xalqımızın müalicəsində təbii vasitələr kimi istifadə olunmuş, hətta şöhrəti uzaq-uzaq ellərə də yayılmışdır. Haftəni, Havzavu və Suraxanı isti sularından vanna qəbulu üsulu ilə istifadə etməklə yanaşı, kükürlü palçıqlarından bədənə sürtməklə məlhəm kimi də faydalanırdılar.

Azərbaycan ərazisində mindən çox termal və soyuq sulu mineral bulaqlar vardır ki, onların da 200-dən çoxundan hazırda da müalicə məqsədləri üçün istifadə olunur. M.Vəlili (Baharlı) 1921-ci ildə nəşr etdirdiyi əsərində Azərbaycanın mədəni suları və palçıqları haqqında təbabət doktoru F.L.Fexnerin tərtib etdiyi cədvəli vermişdir. Həmin cədvəldə mineral sular və palçıqların kimyəvi tərkibi (kömürü-turş, duzlu, dəmirli, acı, kükürlü, aqrotermli), adları, yerləşdikləri məkan, hətta texniki durumu (isti, ilıq, qaynar, buxarlanan) göstərilmişdir[71]. Bütün bunlar sübut edir ki, xalqımız ənənəvi təbabətdə mineral sulara və palçıqlara da böyük diqqət vermiş, həm daxilə qəbul etməklə, həm də isti yay günlərində müalicə vannaları və mazlar şəklində yetərincə faydalanmışlar.

Azərbaycanda təbii şəkildə mövcud olan müalicə vasitələri sırasında neft xüsusi yer tutmuşdur. Quba bölgəsindəki "Təngə nefti", Şirvanda "Ağdaş nefti", Gəncəbasarda "Naftalan nefti" və palçığı, eləcə də Abşeron nefti uzun əsrlər boyu oynaq xəstəliklərinin, üşütmənin, qızdırmanın, sümük ağrıların, yelin, dəri xəstəliklərinin (qoturluq, keçəllik, dəmrov) müalicəsində təbiblərimiz tərəfindən geniş istifadə edilmişdir. Məşhur Avropa səyyahı Marko Polo XIII əsrdə yazırdı ki, Gürcüstan sərhədi yaxınlığında yağla dolu quyu vardır. Bu yağ o qədər çoxdür ki, yüzlərlə gəmini birdəfəyə yükləmək olar. O, yemək üçün deyildir. Onu dövələrdə olan qaşınmaya, qotura qarşı maz (məlhəm) kimi işlədirlər. Bu yağın ardınca uzaq ölkələrdən gəlirlər. Ölkənin hər yerində isə ondan işıqlandırma (yanacaq) vasitəsi kimi istifadə edirlər[72]. Naftalan nefti həm ümumi və oturaq vanna kimi qəbul edilir, həm də palçığı məlhəm kimi bədənə sürülürdü. Hərəkət-dayaq sisteminin müalicəsində, ağrıkəsici vasitə kimi, iltihaba qarşı, habelə sinir-əsəb sistemi xəstəliklərinin müalicəsində də Naftalan neftinin əvəzi yox idi. Qeyd etmək lazımdır ki, uzun illər əhali tərəfindən müalicə vasitəsi kimi işlədilən Naftalan neftindən yalnız XIX əsrin sonlarından başlayaraq kütləvi şəkildə məlhəmlər hazırlanmışdır. 1892-ci ildə alman mütəxəssisi E.İ.Yeger çar hökumətindən patent alaraq "Naftalan" və "Kojelan" adlı məlhəm hazırlatmışdır. 1912-ci ildə isə alman sahibkarı Kvel "Koramal-Naftalan" firmasını təşkil etmiş, Naftalan neftindən istifadə edən alman sahibkarları Almaniyada "Maqdeburq" və "Drezden" səhmdar cəmiyyətləri təsis etmişlər. Beləliklə, zaman keçdikcə bu neftin müalicə əhəmiyyətindən bütün dünya xalqları da yararlanmağa başlamışdır. Orta əsrlərdə arabalar və dəvə karvanları vasitəsilə xarici ölkələrə daşınan müalicə neftindən artıq XX əsrin əvvəllərində məlhəmlər, mazlar şəklində kütləvi istifadə edilmişdir. Tədqiqatlardan aydın olur ki, Rusiya-Yaponiya (1904-1905-ci

illər) və I Dünya müharibəsi illərində (1914-1918-ci illər) yapon və alman əsgərlərinin səhra çantalarında yaralara sürtmək üçün Naftalan neftindən hazırlanan məlhəm dolu bankalar olmuşdur[73]. Böyük Vətən müharibəsində də (1941-1945-ci illər) Naftalan neftindən müalicə məqsədləri üçün geniş istifadə edilmişdir.

Bu tarixi faktlar Naftalan neftinin müalicə əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir. Hazırda Naftalan nefti ilə müalicəyə böyük tələbat olduğunu nəzərə alaraq Naftalan şəhərinin özündə kurort-müalicə müəssisəsi istifadəyə verilmiş, Bakı və Gəncə şəhərlərində təbii üsullarla müalicə müəssisələri açılmış, Bakı şəhərində Naftalan Tibb Mərkəzi fəaliyyətə başlamışdır. Ulularımızın ənənəvi təbabətindən bəhrələnən rəsmi (elmi) təbabət Naftalan neftinin sirlərinə indi daha çox bələd olmağa başlamışdır.

Bəzən soyuqlamadan, iqlim dəyişməsindən, yol yorğunluğundan və s. asılı olaraq bədəndə olan əzginliyi, süstlüyü aradan qaldırmaq üçün təbabət biliciləri kürəyin ovdurulmasına (masaj edilməsinə) böyük üstünlük verirdilər. Xalq arasında buna "quluncun qırılması" da deyilirdi. Bunun üçün xəstənin kürəyi əridilmiş keçi piyi, zeytun yağı, sonralar isə kamfora yağı ilə möhkəmcə ovuşdurulur, xəstəyə tərgətirici yeməklər və dəmləmələr verilirdi. Ovdurulmanın (masajın) sağlamlığa böyük təsiri haqqında hələ XII əsrdə böyük Nizami "İskəndərnamə" əsərində belə yazırdı:

Dincəldi istidən, həm də təlaşdan,
Qala qorxusundan, yol əzabından.
Bu qədər sıxıntı, zərbə görmüş tən
Ancaq ovdurulmaqla asayiş tapdı.
Bədən dincəlirkən şah yuxuya daldı[74].

Beləliklə, Azərbaycan xalqının yaratmış olduğu ənənəvi təbabət mədəniyyəti uzun əsrlərin sınaqlarından çıxaraq zənginləşmiş, empirik biliklər sistemi kimi formalaşmış və bu günümüzdə ulularımız tərəfindən ərmiş kimi çatdırılmışdır. Onu qorumaq, öyrənmək, xalq içərisində mövcud olan və hələ də ümumun istifadəsinə verilməyən xalq müalicə üsul və vasitələrini qələmə almaq, təbliğ etmək hər kəsin vətənpərvərlik borcudur. Xalq təbabəti elə bir zəngin xəzinədir ki, bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir və ondan hamının bəhrələnməyə haqqı vardır.